

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK
BÜYÜME İLİŞKİSİNİN FARKLI ZAMAN SERİSİ
TEKNİKLERİ İLE ANALİZİ**

ELİF ALTUN

TEZ DANIŞMANI:
DOÇ. DR. RAİF CERĞİBOZAN

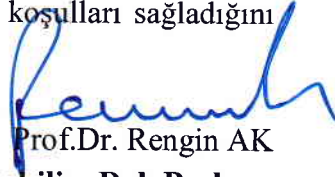
HAZİRAN-2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Elif ALTUN'nun "Türkiye'de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Farklı Zaman Serisi Teknikleri İle Analizi" başlıklı tezi 28/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr.Öğr.Üyesi Yasin ÇAKIREL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığımı onaylarım.

Prof.Dr. Rengin AK
İktisat Anabilim Dalı Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç.Dr. Raif CERGİBOZAN
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri:

Doç.Dr. Ali ARI

Doç.Dr. Raif CERGİBOZAN

Dr.Öğr.Üyesi Furkan YILDIZ

Marmara Üniversitesi

Kırklareli Üniversitesi

Kırklareli Üniversitesi

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

(İmza)

Elif ALTUN

Haziran, 2019

ÖZ

TÜRKİYE’DE TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN FARKLI ZAMAN SERİSİ TEKNİKLERİ İLE ANALİZİ

Altun, Elif
Yüksek Lisans, İktisat
Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Raif Cergiboza
Haziran 2019

Turizm sektörü tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de en hızlı büyüyen ve gelişen sektörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Turizm sektörü ülkeye döviz girişi sağlaması, ekonomiyi canlı tutması, yeni iş alanları yaratarak işsizliği azaltması ve ekonomik büyümeye katkı sağlaması gibi önemli ekonomik etkilerinin yanı sıra sosyal, kültürel, siyasi ve çevresel etkileri de olan çok yönlü bir sektördür. Turizm sektörünün bu derece önemli olması, turizm sektöründe meydana gelen gelişmelerin ekonomik büyüme üzerine etkilerini araştıran çok sayıda akademik çalışma yapılmasına neden olmuştur. Literatürde yapılan çalışmalara bakıldığında, turizm ve ekonomik büyüme ilişkisine ilişkin oldukça farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar nedenselliğin yönü, etkinin varlığı var ise büyüklüğü gibi birçok konuda uzlaşma sağlayamamaktadır. Bu çalışmada Türkiye için 1968-2014 dönemi yıllık verileri kullanılarak turizm ve ekonomik büyüme arasında kısa ve uzun dönem dinamik ilişkiler analiz edilmektedir. Çalışmada ekonomik büyüme, turizm gelirleri, brüt sabit sermaye oluşumu, döviz kuru ve beşeri sermaye arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca turizm gelirlerinin hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik büyümeye olumlu katkı sağladığı sonucu, çeşitli eşbütünleşme testleriyle ortaya konulmuştur. Son olarak turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyüme, Turizm Gelirleri, Eşbütünleşme, Nedensellik, Döviz kuru.

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN TOURISM REVENUE AND ECONOMIC GROWTH: TIME SERIES EVIDENCE FROM TURKEY

Altun, Elif

Master of Arts, Economics

Supervisor: Associate Prof. Raif Cergibozan

June 2019

Tourism sector in Turkey, as all over the world, emerges as one of the fastest growing and developing sectors. The tourism sector is a multi-faceted sector which has social, cultural, political and environmental impacts as well as providing foreign currency inflow to the country, keeping the economy alive, reducing unemployment by creating new jobs and contributing to economic growth. The fact that the tourism sector is so important has led to numerous academic studies investigating the effects of developments in tourism sector on economic growth. When the studies in the literature are examined, it is seen that quite various results have been acquired regarding the relationship between tourism and economic growth. These studies cannot reach consensus on many aspects such as the direction of causality, the existence of its effect, and if there is any such effect, the magnitude of it. In this study, by using the annual data of the period between 1968-2014, short- and long-term dynamic relations between tourism and economic growth are analyzed. In this study, it is concluded that there exists a long term relationship between economic growth, tourism revenues, gross fixed capital formation, exchange rate and human capital. In addition, it has been demonstrated by various cointegration tests that tourism revenues contribute positively to economic growth in both short and long term. Finally, it is concluded that there is a one-way causality from tourism revenues to economic growth.

Key Words: Growth, Tourism Revenues, Cointegration, Causality, Exchange Rate

ÖNSÖZ

Öncelikle Yüksek Lisans eğitim sürecinde bana güvenerek desteğini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR'a ve emekle, sabırla Yüksek Lisans tez çalışmamın ilk gününden son gününe kadar yanımda olan değerli hocam Doç. Dr. Raif CERĞİBOZAN'a teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca her zaman desteğiyle yanımda olan Fakülte Sekreterim N. Sinan AKGÜN'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak tüm hayatım boyunca her koşulda benimle birlikte olan, her daim başarıma inanan AİLEM'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Elif ALTUN

Haziran, 2019

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
TABLolar	xii
ŞEKİLLER	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİ VE TURİZMİNİN TARİHÇESİ.....	5
A. Turizmin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri	8
B. Türkiye Turizmini Etkileyen Faktörler	10
1. Kalkınma Planlarının Turizme Etkileri	12
C. Krizlerin Turizme Etkileri	14
1. Ekonomik Krizlerin Turizme Etkileri	15
2. Politik Krizlerin Turizme Etkileri	18
3. Sosyo-Kültürel Krizlerin Turizme Etkileri.....	20
4. Çevresel Krizlerin Turizme Etkileri	20

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI	23
A. Ulusal Literatür	23
1. Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasında Tek Yönlü İlişki Bulunan Çalışmalar.....	23
2. Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasında Çift Yönlü İlişki Bulunan Çalışmalar.....	25
3. Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasında İlişki Bulunmayan Çalışmalar	27
B. Uluslararası Literatür	27

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: MODEL, VERİ, METODOLOJİ VE ZAMAN SERİSİ ANALİZLERİ	29
A. Model Tanımlaması	29
1. Modelin Çerçevesi ve Değişkenlerin Belirlenmesi	34
B. Veri	37
1. Veri Seti	37
2. Verilere İlişkin Açıklamalar	37
C. Metodoloji	37
1. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Testi	38
2. Phillips-Perron (PP) Testi	39
3. Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) Birim Kök Testi	39
4. Yapısal Kırılma Testi: Zivot-Andrews Yaklaşımı	40
5. Tek Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim Kök Testi	40
6. Çift Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim Kök Testi	41
7. Narayan-Popp Çift Kırılmalı Birim Kök Testi	41
8. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model: ARDL Sınır Testi ...	42
9. Harvey Doğrusallık Testi	44
10. Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model: NARDL	45
11. Gregory Hansen Tek Kırılmalı Eşbütünleşme Testi	45
12. Hatemi-J Çift Kırılmalı Eşbütünleşme Testi	46
D. Zaman Serisi Analizleri	46
1. Birim Kök ve Eşbütünleşme Testleri	46
SONUÇ	65
KAYNAKÇA	67
EK	83

KISALTMALAR

GSYH	: kiři bařına dūřen yurtiçi hâsıla
TUR	: turizm gelirlerinin GSYH içindeki payını (%)
HC	: beşeri sermaye
DK	: döviz kuru
n	: amortisman değişkeni
GFCF	: brüt sabit sermaye oluşumu
TÜRSAB	: Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği
GSMH	: gayri safi milli hâsıla

TABLOLAR

Tablo 1: Verilerin Tanımlayıcı İstatistikleri.....	47
Tablo 2: Birim Kök Test Sonuçları – ADF (1979).....	48
Tablo 3: Birim Kök Test Sonuçları – PP (1988)	49
Tablo 4: Birim Kök Test Sonuçları- KPSS (1992).....	50
Tablo 5: Birim Kök Test Sonuçları - Zivot-Andrews (2002).....	51
Tablo 6: Birim Kök Test Sonuçları Tek Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim kök Testi (2004).....	52
Tablo 7: Birim Kök Test Sonuçları - Çift Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim Kök Testi (2003).....	53
Tablo 8: Birim Kök Test Sonuçları - Narayan-Popp Çift Kırılmalı Birim Kök Testi (2010).....	54
Tablo 9: ARDL Sınır Testi Sonuçları.....	55
Tablo 10: Gregory ve Hansen Eşbütünleşme Test Sonuçları.....	56
Tablo 11: Hatemi J Eşbütünleşme Test Sonuçları.....	57
Tablo 12: ARDL (1,0,0,0,0,1) Modeli Tahmin Sonuçları.....	58
Tablo 13: Birim Kök Test Sonuçları - Harvey and Leybourne (2007) and Harvey et al. (2008) Doğrusallık Test Sonuçları.....	60
Tablo 14: NARDL Modeli Tahmin Sonuçları.....	61
Tablo 15: NARDL Sınır Testi Sonuçları.....	62
Tablo 16: Hacker ve Hatemi-J (2006) Bootstrap Nedensellik Testi sonuçları.....	63
Tablo 17: Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizine İlişkin Yapılmış Uluslararası Çalışmalar	83

ŞEKİLLER

Şekil 1: Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı (1963-2017).....	8
Şekil 2: Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarının Kapama Payı (1996-2017)	9
Şekil 3: Türkiye'ye Gelen Yabancı Sayısı ve Turizm Gelirleri(1997-2001)	16
Şekil 4: Türkiye'ye Gelen Yabancı Sayısı ve Turizm Gelirleri(1998-2008)	17
Şekil 5: Türkiye'ye Gelen Yabancı Sayısı ve Turizm Gelirleri(2015-2017)	19
Şekil 6: CUSUM ve CUSUMSQ Test Sonuçları.....	59
Şekil 7: CUSUM ve CUSUMSQ Test Sonuçları.....	62

GİRİŞ

Geçmişten bugüne insanlar bir yerden diğer bir yere birçok sebeplerden dolayı seyahat etmektedirler. Tarihi çok eskiye dayanan bu seyahatler ile birlikte ticaretle kendine yer bulan turizm, günümüzde ülke ekonomilerinde önemli bir paya sahiptir. Nüfusun artması ve turizme olan talep, ülkeler için turizmin önemini gündeme getirmektedir. Türkiye ekonomisi içindeki rolüne bakıldığında, büyüme oranı üzerindeki pozitif etkisi diğer sosyal faktörlerle birlikte hissedilmektedir. Ülkemizde turizm gelirlerinin önemli döviz getirisi olarak görülmesi ve hızlı bir şekilde büyüyerek yadsınamaz bir sektör haline gelmesi, bu hizmet sektörünün önemini oldukça arttırmaktadır.

Turizm sektörü dünya ekonomisinde en hızlı gelişen sektörlerden biri haline gelmektedir. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için ekonomik kalkınmanın bir aracı olarak görülmektedir. Turizm sektörünün milli gelire olan pozitif etkisinin dışında, döviz geliri sağlaması, dış açıkların giderilmesine olan katkısı ve ödemeler bilançosunun iyileştirilmesi yönünden, ülkemiz ekonomisi için önemli hale gelmektedir. İşsizlik oranının yüksek olduğu ülkelerde, yeni iş alanları sağlaması sebebi ile de ekonomi için önemli rol oynamaktadır.

Türkiye açısından turizm özellikle 1980'li yıllardan itibaren gelişme kaydetmiştir. Ekonominin liberalleşmesi, kalkınma planları ile ekonomide uygulamaya konulan çalışmalar ile teşvik edilen sektörler arasında yer alarak, artan yatırımlar neticesinde ülke ekonomisine büyük oranda katkı sağlamıştır. Turizm sektörünün her açıdan pozitif yönde etki etmesi, bu sektöre dair çalışma yapmaya teşvikte bulunmaktadır.

Çalışmamızda Türkiye için 1968-2014 dönemi yıllık verileri kullanılarak turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkiler brüt sabit sermaye oluşumu, beşeri sermaye, amortisman değişkeni ve döviz kuru gibi değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki olası etkileri de dikkate alınarak analiz edilmektedir. Bu amaç için çalışmada analiz yöntemi olarak ARDL Sınır Testi, NARDL Sınır testi,

Gregory Hansen Tek Kırılmalı, Hatemi J çift kırılmalı eşbütünleşme testi ve Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testi kullanılmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümüne Türkiye ekonomisi ve turizmin tarihçesi ile başlanmaktadır. Sonrasında kalkınma planlarının, krizlerin (ekonomik, politik, sosyo-kültürel ve çevresel) ve Türkiye turizmini etkileyen diğer faktörlerin ne yönde etkiledikleri üzerinde durulmaktadır. Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı ve turizm gelirleri (1997-2001) verilerine baktığımızda 1999 yılında yaşanan ekonomik krizin Türkiye'de turizm sektörünü olumsuz etkilediği açıkça görülmektedir. Ancak aynı şeyi 2000 yılında yaşanan ekonomik kriz için söylemek mümkün değildir. Söz konusu yılda meydana gelen ekonomik kriz, turizm sektörüne olumsuz bir etki yaratmamıştır. Ayrıca, ekonomik kriz kadar turizm sektörünü ciddi anlamda etkileyen politik krizlerde turizm sektörünü oldukça sarsmıştır. Örneğin 2016 yılında Türkiye'yi her açıdan etkileyen politik nedenler (Darbe girişimi, Rusya Federasyonu ile yaşanan gerginlik vb.) turizm sektörüne de olumsuz yönde etki yaratmıştır. Bu bölümde, uygulanan kalkınma planlarının olumlu etkiye sahipken, meydana gelen çeşitli krizlerin ise turizmi olumsuz etkilediği sebep ve sonuçlarıyla ayrıntılı olarak irdelenmektedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen literatürdeki çalışmalara yer verilerek, hangi dönem aralığında, hangi ülke için, hangi değişkenleri kullanarak, hangi yöntemler ile ne sonuçlara varıldığı incelenmektedir. Çalışmalara bakıldığında turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye ilişkin oldukça farklı sonuçlara varıldığı görülmektedir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Türkiye'de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi için kullanılan model, veri, metodoloji ve zaman serisi analizleri incelenmektedir. Ardından tüm bölümlerde anlatılanlar, kurulan ekonometrik modeller ile desteklenmeye çalışılmaktadır.

Solow büyüme modelinin üzerine kurulan ve turizm gelirleri ile birlikte analize eklenen kişi başına düşen yurtiçi hasıla, brüt sabit sermaye oluşumu, beşeri sermaye, döviz kuru ve amortisman değişkeni yıllık verileri ile yapılan Genişletilmiş Dickey-Fuller, Phillips-Peron, Kwiatkowski, Phillips,

Schmidt ve Shin (KPSS), Yapısal Kırılma Testi: Zivot-Andrews Yaklaşımı, Tek Kırılmalı Lee ve Strazicich, Çift Kırılmalı Lee ve Strazicich ve Narayan-Popp Çift Kırılmalı birim kök testleri sonucunda değişkenlerin durağanlık durumları analiz edilmektedir. Diğer aşamada ARDL, Harvey Doğrusallık testi, NARDL, Gregory Hansen Tek Kırılmalı Eşbütünleşme Testi ve Hatemi-J Çift Kırılmalı Eşbütünleşme testleri de değişkenlerimize uygulanarak, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler analiz edilmektedir. Eşbütünleşme tahminleri sonrasında Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testi sonuçlarına yer verilecek ve turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmamızda Türkiye ekonomisi açısından turizmin etki alanları incelenmekte, ulaşılabilen en güncel veri aralığı seçilmektedir. Ayrıca bazı durumlarda testlerin gücünün azalması ve hipotezlerin sınanmasında yanlış sonuca varılabilme olasılığı nedeniyle, dört farklı eşbütünleşme testi uygulanarak, değişkenlerin her bir test sonucu karşılaştırmalı olarak test edilmektedir.

Son olarak sonuç bölümünde ekonometrik modellerden elde edilen tahminlere ilişkin iktisadi yorumlara yer verilerek ekonomik büyüme ve turizm gelirleri ilişkisine yönelik detaylı açıklama yapılacaktır.

1. BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİ VE TURİZMİNİN TARİHÇESİ

“Turizm, insanların sürekli konutlarının bulunduğu yer dışında yaptıkları seyahat ve gittikleri yerlerde konaklamalarından doğan ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili faaliyetlerdir.” (Olalı ve Timur, 1988: 17). Sadece günümüzde değil, geçmişten bu yana insanlar birçok nedenden dolayı seyahat etmektedir. Bu seyahatlerin başlangıç noktasını M. Ö. 4000 yıllarına kadar götürmek mümkündür. Turizm, o yıllarda yazıyı ve parayı bularak ticareti başlatan Sümerlere, bugünkü deyişimiyle de ilk gezgin olarak Finikelilere kadar dayandırılabilir. Artan nüfus ve genişleyen ulaşım yolları turizm talebini arttırarak, turizm sektörünün önemini ve büyüklüğünü tetiklemektedir. Bu durumun yıllar içinde ekonomik yönden önemli hale gelmesi, turizmin ekonomi içinde önemli bir yer kaplamasına yol açmış ve öncelikli olarak ekonomik yönden incelenmesini gerekli kılmıştır (Barutçugil, 1986: 11; Olalı ve Timur, 1988: 4; Tellioglu ve Tekin, 2016: 489).

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Birinci Dünya Savaşı, 1929 Ekonomik Dünya Krizi ve İkinci Dünya Savaşı'nın meydana gelmiş olması, söz konusu yıllarda tüm ülkeleri ekonomik ve toplumsal açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise, uygulanan iç politikalar, siyasi istikrarsızlığın artışı ve diğer olumsuz ekonomik şoklar nedeniyle Türkiye ekonomisi ciddi krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Ülkeler ekonomik sorunlarını ve kalkınmalarını turizmden elde ettikleri gelirler ile çözümlenmiştir. Dolayısıyla turizmin ekonomi içindeki önemli rolü, bu yıllardan itibaren kendini göstermeye başlamış ve günümüze kadar olan süreçte fazlaca ilerleme kaydetmiştir. Türkiye için de, 1923-1950 yılları arasında hem yeni bir devlet olmanın hem de ekonomik açıdan yetersiz durumda olmanın etkileri ile birlikte turizm sektörü için gerekli çalışmalar ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılabilmektedir. Özellikle 80'li yıllardan sonra ülkeye önemli miktarda döviz girmesi, turizmin Türkiye ekonomisini olumlu olarak etkilediğini göstermektedir

(Olalı ve Timur, 1988: 88; Çımat ve Bahar, 2003: 1; Dilek ve Kulakoğlu Dilek, 2017: 1087; Cergibozan, 2015: 46).

Turizm sektörü son yıllarda hızla büyüyen bir *hizmet* sektörüdür. Hizmet sektörü olması sebebi ile insana odaklı olan turizm, insanları etkileyen birçok politik, sosyal, psikolojik, kültürel ve iktisadi nedenlerden etkilenmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2013) verilerine göre; 1965'ten itibaren turizm gelirleri ve turist sayıları incelendiğinde, bazı yıllar dışında sektörün sürekli olarak büyüdüğü gözlenebilmektedir. Günümüzde turizm, ekonomik ve sosyal alanlarda yapılan değişimlerle birlikte hatırı sayılır gelişmeler kaydetmiştir. Söz konusu yıllarda ise, turizmin yavaşlamasını ya da gelirlerinin azalmasını anlayabilmek için, yıllar boyunca meydana gelen ve turizmin gerek pozitif gerek negatif olarak etkilenmesini tetikleyen olayları incelemek gerekmektedir. Sosyal, kültürel nedenler ve ekonomik kriz gibi dünyanın ekonomisini olumsuz etkileyen birçok sebep, turizmin de dünyada yavaşlamasına yol açmaktadır (Dilek ve Kulakoğlu Dilek, 2017: 1085; Barutçugil, 1986: 14).

Turizmin çabuk ve köklü değişiminde farklı ekonomik ve sosyal nedenler bulunmaktadır. Endüstrileşme, hızla artan nüfus, kentleşme ve doğa ile olan iletişim gibi özellikler insanlara tatil yapma ihtiyacını doğurmakta ve toplumsal yaşam içinden uzaklaşma ihtiyacını hissettirmektedir. Türkiye'de turizmin önem kazanmaya başladığı yıllarda, turizm için gerekli düzenlemelerin ve yasaların yapıldığı çalışmalar başlatılmıştır. Ayrıca bu yıllarda yapılan çalışmalara ülkenin devlet müdahalesinin bulunmadığı, liberalleşme sürecine girmesi de destekleyici etken olmuştur. Ödemeler dengesine sağladığı katkı ve ekonomiyi canlandırması nedeniyle kalkınma planlarında yer almıştır. Turizmin ilerlemesini sağlamak için birçok turizm politikası oluşturulmuştur. Türkiye'de turizmin etkisi 1980'li yıllardan sonra hissedilebilir olsa da, turizmin gelişimine bu yıllara kadar uygulanan politikalar öncü olmuştur (Zurnacı ve Karaöz, 2015: 22).

Turizmden aktif şekilde yararlanmak isteyen ülkelerin maruz kaldığı birçok olumsuz etken, hem ekonomilerini, hem kalkınmalarını, dolayısıyla da turizm gelirlerini de etkilemektedir. Terör başta olmak üzere, savaş,

salgın hastalıklar ve krizler gibi büyük çaplı alanlara etki eden olaylar turizm sektörünü fazlaca sarsmaktadır. Bu tip olaylar doğrudan etkinin dışında, dolaylı olarak da birçok olumsuz vakaya sebep olmaktadır.

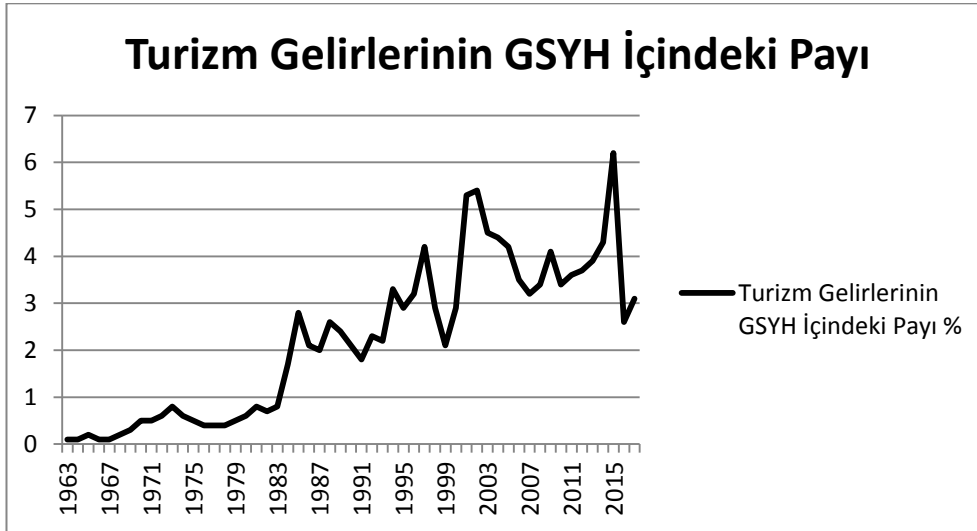
Gelişen bir ülke olan Türkiye'nin turizme önem vermesinin sebepleri arasında, turizm talebinin gün geçtikçe artması, döviz darboğazı problemi için önemli bir faktör olması ve diğer sektörlerle oranla daha az maliyetle geliştirilmesi sayılabilir. Ayrıca Türkiye'nin jeopolitik konumu, iklim koşullarının farklılığı ve ulaşım olanakları açısından turizm talebi için çekici olması, ülkemiz ekonomisi açısından turizmin anahtar bir sektör olmasını gerekli kılmıştır. Diğer endüstrilere göre daha kısa zamanda yararlılığını hissettirmesi, verimliliğinin daha yüksek olması da turizm sektörünün önemini arttırmaktadır. Turizm sektörü için tanımlanan verimlilik faktörünün diğer sektörlerle göre yüksek olması birçok nedene bağlıdır. Turizm sektörünün insan odaklı olması, mevsimsel dalgalanması nedeniyle yoğunluğun yaz aylarına toplanması, bu sektörde çalıştırılan işçilerin maaşlarının düşük olması ya da stajyerlerden yararlanılması başlıca nedenlerdendir. Sayılan bu sebeplerden dolayı diğer sektörlerle oranla verimlilik turizm sektöründe daha fazla hesaplanmaktadır. Ayrıca ekonomik getirisinin yanında doğal kaynakların korunmasına, dolaylı etkileri ile birlikte dünya barışına ve ülkemizin kültürel geçmişini tekrar canlandırmaya hizmet etmektedir.

Turizmin sosyal, siyasal, teknik, fiziksel, kültürel, sağlık, hukuk ve güvenlik alanlarında doğrudan veya dolaylı olarak fonksiyonları bulunmaktadır. Bacasız sanayi olarak da tabir edilen turizmin, bu kadar çok boyutu olması, üzerinde incelemeler ve araştırma yapılması gereken bir endüstri kolu olduğunu gözler önüne sermektedir (Barutçugil, 1986: 33-35; Çımat ve Bahar, 2003: 4).

1963 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte Türkiye'de ivme kazanan turizm akımı, günümüze kadar birçok olumlu ve olumsuz olaylardan dolayı yön değiştirmiştir.

A. Turizmin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri

Birçok tarihçi tarafından uygarlığın beşiği olarak tabir edilen Türkiye’de turizm, 1980’li yıllar öncesinde önemli olmayan bir faaliyet olarak görülmüş, bu yıllardan sonra önemi artış göstermiştir. Söz konusu yıllara kadar gelişme kaydetse bile, 1980 yıllarından sonra hissedilir etkisi görülmektedir. 1950-1980 yıllar arasındaki süreçte ekonomik büyüme sık sık kesintilere uğramış, meydana gelen darboğazlar sebebi ile GSMH’deki artış durma noktasına gelmiş ve kalkınmadaki süreklilik tehdit altına girmiştir. Özellikle 1954-58 ve 1968-70 yıllarında yaşanan bunalımlar ve 1974-80 yılları arasında oldukça yoğunlaşan ekonomik darboğazı belirtmeliyiz. Ülkenin döviz darboğazından çıkması ve istihdama olan etkisi gibi nedenlerle kalkınmanın ve ekonominin gelişimine olan katkısı turizmin gittikçe değerlenmesini sağlamaktadır. Devlet tarafından belirlenen politikalarda yerini almış, özellikle de 1982 yılı itibariyle yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanunu’nun yayınlanması ile beraber, turizm sektöründe yeni bir dönem başlamıştır (Barutçugil, 1986: 114-115; Çımat ve Bahar, 2003: 6).

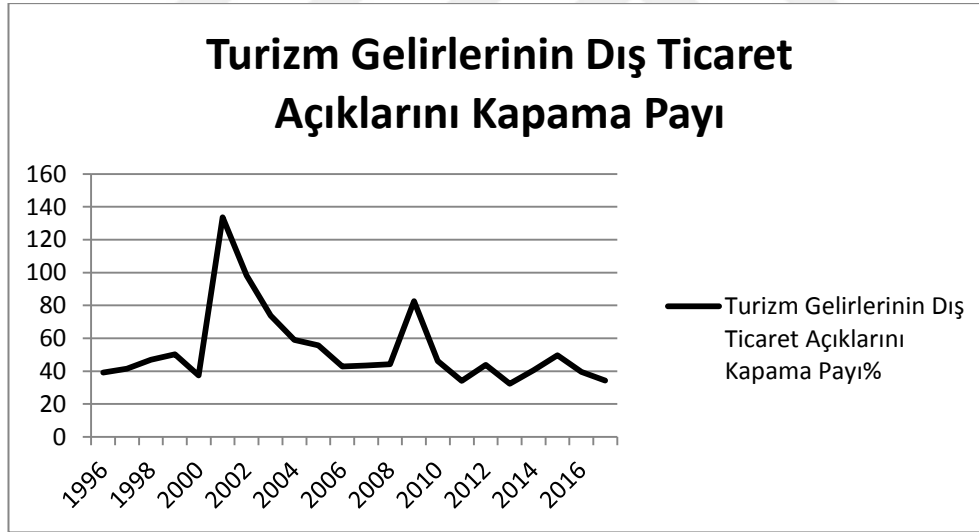
Şekil 1: Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı (1963-2017)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Türkiye Seyahat Acentaları Birliği’nin verilerine göre turizm gelirlerinin GSMH içindeki payına bakıldığında, 1960’lı yıllardan

günümüze kadar olan süreçte artış gösterdiği Şekil 3'te görülmektedir. Özellikle 2001 ve 2008 krizinin yaşandığı yıllarda 5,3 ve 3,4'lük bir orana sahip olması turizm sektörünün olumsuz olaylara karşı dirençli tutum sergilediği söylenebilmektedir. Diğer ekonomik sektörlerden ziyade turizm sektörünün dirençli olması Türkiye ekonomisine olan katkısının önemini bir kez daha gündeme getirmiştir.

1980 yılından sonra turizm sektörünün en çok olumsuz etkilendiği yıl 2016'dır. Bu yılda turist sayısında, gelirlerde, GSMH içindeki payda ve dış ticaret açıklarını kapama payında ciddi bir düşüş görülmektedir. Bu düşüşün en büyük nedenleri arasında Rusya Federasyonu ile Türkiye arasında yaşanan gerginlik ve 15 Temmuz darbe girişimidir. İki olay da Türkiye'yi her açıdan önemli derecede sarsmıştır. Ekonomi anlamında da etkisini gösteren bu krizler turizm sektörünün de direncini kırarak kadar etkili olmuştur.

Şekil 2: Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Kapama Payı (1996-2017)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Türkiye Seyahat Acentaları Birliği'nden alınan turizm gelirlerinin 1996 ve 2017 yılları arasındaki dış ticaret açıklarını kapama payı Şekil 4'te izlenmektedir. Bu oranlara bakıldığında da turizm sektörünün kriz yıllarında dayanma gücünün yüksek olduğu görülmektedir. 2001 yılında %133,63'lük bir oranla bir önceki yıla göre %357, 2008 yılında ise %102'lik bir oranda

artış göstermiştir. Turizm sektörünün ciddi etkilendiği 2016 yılındaki rakamlara bakıldığında %21'lik bir oranda düşüş seyredilmektedir.

İncelenen verilere göre turizm sektörünün ülke ekonomisine sağladığı katkının ve ülke kalkınmasındaki payının mühim olduğu söylemek mümkündür. Dolayısıyla turizm, Türkiye ekonomisi için temel bir yapıtaşı özelliği göstermektedir. Gerek dirençli olması gerek yaptığı katkılar nedeniyle turizmin sürdürülebilir olması ülkemiz için büyük önem taşımaktadır. Artan turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi arttırması, turizm gelirlerinin artışının ekonomik büyümenin üzerinde olan olumlu etkisi, turizm sektörünün bu bölümde anlatılanların yanında, en büyük rolünün aslında ekonomi üzerinde olduğu görülmektedir.

B. Türkiye Turizmini Etkileyen Faktörler

Turizm sektörünün ekonomik büyüme açısından önemli olması, bu sektöre destek verilmesi gerektiğini açıkça sergilemektedir. Geçmişten günümüze turizm sektörünün desteklenmesi için çalışmalar yapılmaktadır.

1954 yılında *6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası* yayınlanmıştır. Bu yasanın yayınlanması ile turizmde yabancı sermaye miktarı 1995 yılına kadar oldukça artış göstermiştir. Bu da Türkiye ekonomisini turizm gelirlerindeki artışla birlikte bazı finansal yüklerden kurtarmaya yardımcı olmuştur.

1963 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, 2015 yılında Türkiye Otelciler Birliği ve 1983 yılında Turizm Geliştirme Vakfı (TUGEV) kurulmuştur.

1982 yılında Türkiye'de turizme olan yatırımları teşvik etmek ve daha çok özel sektörü yönlendirmek amacıyla *2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu* çıkarılmıştır. Bu kanunla turizm arzının arttırılması amaçlanmaktadır. 1985 yılında *Kalkınmada Özel Önem Taşıyan Sektör* kapsamına alınmış özellikle teşvikler hibe ile sağlanarak yatırımlarda ciddi artışlara yol açılmıştır. Bu yıldan sonraki otuz yıllık sürece bakıldığında, turizm gelirlerinin yüksek miktarda arttığı görülmektedir. Dolayısıyla bu kanun ile birlikte turizm fazlaca destek görmüştür (Çımat ve Bahar, 2003: 12-14; Toker, 2007: 84). Turizmin teşvik edilmesinin yanı sıra, bu sektörün istihdam yaratıcı bir

etkisi olduğundan diğer ekonomik faktörlere de olumlu etkisi bulunmaktadır.

2000’li yıllara kadar Türkiye dışında meydana gelen birçok kriz sonucu, dış turizm etkilenecek, ülkeye gelen yabancı turist sayısı azalma göstermiş, turizm sektörü dış kaynaklı nedenlerle olumsuz etkilenmiştir. Bu sebeple, sadece dış turizme değil, iç turizme de önem verilmesi gerekliliği gün yüzüne çıkmıştır. İç turizmi canlandırmak adına ve dış şoklardan dolayı Türkiye’deki turizm talebini daralmaya sokmamak için 2007 yılında erken rezervasyon, 1990 yılında her şey dâhil sistem ve tatilleri taksitlere bölmek gibi uygulamalara geçiş yapılmıştır. Ayrıca 2000 yılında havacılık sektörünün liberalleşmesiyle birlikte Türk Hava Yolları’nın hizmet standartlarının gelişmesi sağlanmıştır.

1618 sayılı Seyahat Acentaları ve Seyahat Acentaları Birliği Kanunu hükmüne, 1972 yılında turizm sektörünün gelişmesi için Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB) kurulmuştur. TÜRSAB, seyahat acentacılığı meslek türünün gelişmesini sağlayarak sektöre katkıda bulunmak için kurulan bir meslek birliğidir. Bu birlik ile seyahat acentacılığı mesleğinde profesyonel döneme geçiş yapılmıştır.

1992 yılında develüasyon yapılması ile birlikte özellikle Avrupa’dan Türkiye’ye olmak üzere turizm talebinde artış görülmüştür.

Turizm sektörünü geliştirmek için uygulanan politikalardan bir diğeri gelen turist sayısını arttırmak amaçlı diğer ülkeler ile imzalanan vize serbestliğini öngören anlaşmalardır. 2014 yılına kadar 72 ülke ile bu anlaşmalar imzalanmıştır. Zurnacı ve Karaöz (2015) yaptıkları çalışmada, vize serbestliğinin turist sayısı üzerinde olumlu sonuca yol açtığını bulmaktadır.

2000 yılında UEFA kupasını bir Türk takımı olan Galatasaray’ın alması, 2004 yılında Eurovision Şarkı Yarışması’nın ülkemizde yapılması, 2005 yılında Dünya Üniversite Yaz Oyunları’nın İzmir’de olması, 2010 yılında Dünya Erkekler Basketbol Şampiyonası’na ev sahipliği yapmamız, Universiade 2011 Kış Oyunları ve 2012 yılında Euroleague Final Four Organizasyonu Türkiye’nin dış turizm açısından daha fazla tanınmasına

yarar sağlanmış ve imajına katkı sağlamıştır (Murat, Şener ve Yılandı, 2003: 2; Dilek ve Kulakoğlu Dilek, 2017: 1090-1097; TÜRSAB).

Turizm sektöründen daha fazla pay alabilmek adına yapılan tüm bu çalışmaların yanında, kalkınma planlarında da söz konusu gelişim için oldukça yer verilmektedir.

1. Kalkınma Planlarının Turizme Etkileri

Türkiye’de ekonomik büyüme ve gelişmişlik çıtasını arttırma, sanayileşme yolunda yapılan yatırımları yönlendirme görevini üstlenen devlet, birçok yasa ve politikalar uygulamaktadır. Bu politikaların yanı sıra kalkınma planları oluşturularak ekonomi desteklenmektedir. Türkiye’de planlı dönem 1962 yılında geçici bir planla başlayarak, beş yıllık kalkınma planları ile devam etmektedir. Sektörlerin genel durumları, ekonominin kalkınması için gerekli hedefler ve amaçlar planlanmaktadır. Kamu ve özel kesim yatırımları için hedeflenen yatırımlar Devlet Planlama Teşkilatı tarafından takip edilerek uygulanmaktadır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) ile ödemeler dengesine katkı sağlamak amacıyla turizmden daha fazla yararlanmak amaçlanmıştır. Bu sebeple turizmi tanıtmak ve gerekli yatırımları yapmak için turizme elverişli bölgelere öncelik verilmiştir. Turizm gelirlerini arttırmak için hedefler belirlenerek, gereken tedbirler sıralanmıştır. Bu çalışmalarla iç turizmin geliştirilmesi amaçlanmış ancak uygulanamadığından istenilen turizm arzı oluşturulamamıştır (DPT, 1963: 425-428; Tellioglu ve Tekin, 2016: 498).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1966-1972) ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan turizmden tamamen faydalanmak ana hedef olmuştur. Özellikle kitle turizmine yönelerek, iç turizmin yanı sıra, dış turizm gelirlerinden de faydalanmak istenilmiştir. Belirlenen hedeflere ulaşamamış olsa da büyük oranda gerçekleştirilmiş, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı etkisi olarak Türkiye’de turist sayısı beş yüz bini geçmiştir (DPT, 1966: 593-602; Dilek ve Kulakoğlu Dilek, 2017: 1089).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1973-1977), diğer iki plan analiz edilerek, yeni yatırım ve organizasyonların kitle turizmine uygun

olarak yapılması ilke olarak benimsenmiştir. Hedeflerin içinde sosyal turizm ilk defa bu planda yer almaktadır. Üç dönemin sonundaki ödemeler dengesine bakıldığında, turizm giderlerinin turizm gelirlerinden yüksek olması nedeniyle turizm sektörünün ekonomiyi olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür. Ayrıca dönemde meydana gelen petrol krizi ve Kıbrıs Barış Harekâtı da ekonomideki olumsuz etkiyi tetiklemiştir (DPT, 1973: 615-622; Büyüksalvarcı, Şapıcılar ve Bayrakçı, 2016: 172-175).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983), yurt dışından gelen turist sayısının hedeflerin altında kalmasına rağmen dünya ortalamasının üzerinde olduğu tespit edilmiş, iç turizmin ise konaklama yetersizliğinden dolayı yurt dışına kaydığı raporlanmıştır (DPT, 1979: 129-432).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989) ekolojik dengenin ve çevrenin korunarak hedeflerin değerlendirileceği ilke olarak benimsenmiş, kitle turizminin yanında bireysel turizmin de ihmal edilmeyeceğinden bahsedilmiştir. Balkan ve üçüncü dünya ülkeleri ile turizm bağlantılarının geliştirilmesi hedeflerin arasında yer almaktadır. Kalkınma planlarında turizm sektörü için belirlenen hedeflerden en fazla gerçekleşme oranına beşinci beş yıllık kalkınma planında erişilmiştir (DPT, 1984: 20).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1990-1994) turizm için uygulanan teşvikler devam ederek, gerekli yatırımların arttırılmasına özen gösterilmiştir. Turizme olan talep, özel sektörün payını arttırıcı etki göstermiştir (DPT, 1989: 281).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000), kitle turizminden ziyade turizmin sürdürülebilir olması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Hedeflenen rakamlara 1997 ve 1998 yılında hemen hemen yaklaşılmış olsa da, bu yıllardan sonra meydana gelen olumsuz olaylar (ekonomik ve politik kriz) nedeniyle hedeflenen rakamların altında kalınmıştır (DPT, 1995: 162-163).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2005) Turizm Pazarlamasına verilen önem arttırılmış, küçük ve orta ölçekli işletmelere verilen destekler bu yönde değerlendirilmiştir. Türkiye'deki turizm, dünya

pastasından aldığı payı bu plan döneminde arttırmıştır (DPT, 2000: 166-169).

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013) yıllarında rekabet eski yıllara oranlara arttığından, bu rekabete taraf olabilme gücü için, turizm ile ilgili politikalar ve faaliyetler tüm hızıyla devam ettirilmiştir. Sürdürülebilir turizme geçiş çalışmaları hızla devam etse bile, Türkiye'deki turizm sektörü ağırlıklı olarak kitle turizmine dayanmaya devam etmektedir (DPT, 2006: 81-82; Büyükşalvarcı, Şapcılar ve Bayrakçı, 2016: 198-199).

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018), dünyada da önemi artan sağlık turizmine, Türkiye'de de yer vermiştir. Personel eğitimi, konaklama yeterliliği gibi tüm eksikliklerin giderilerek turizm sektörünün öncü olabilmesi ana hedef olmaktadır (DPT, 2013: 113-114).

Turizm sektörüne sağlanan destek, teşvikler ve kalkınma planlarında yer verilen stratejiler bu sektöre olumlu katkılarda bulunmaktadır. Lakin, bu olumlu desteklerin yanı sıra, meydana gelen krizler sektörün olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Tek yönlü olmayan bu krizler, ülkemiz ekonomisini dolaylı olarak da turizm sektörünü oldukça sarsmaktadır.

C. Krizlerin Turizme Etkileri

Literatürde krize ilişkin ortak bir tanım bulunmamaktadır. En genel ifade ile kriz, "...etkisi altına aldığı örgütün varlığını potansiyel olarak tehdit eden bir durum olarak tanımlanmaktadır." (Kıngır, Sancay ve Akay, 2012: 10). Krizin turizm sektöründe yayıldığı saha ve meydana getirdiği etkiler sebebi ile söz konusu sektördeki tanımı genel tanımlamalardan farklılık arz etmektedir. Turizm sektöründe görülen krizlerin en fazla etkilediği faktör turizm talebidir. Dolayısıyla turizm için kriz kavramını şu şekilde açıklamak doğru olacaktır:

Turizmle ilgili işletmelerin olağan faaliyetlerini tehdit eden, turistik bölgenin güvenli olmadığı izlenimi yaratan, turistleri yörenin turistik çekicilikleri ve rahatlığı konusunda olumsuz etkileyen ve bölgeye yönelik turizm talebinin ve harcamalarının azalması nedeniyle yöresel turizm işletmelerinin faaliyetlerini yerine getiremedikleri ya da varlıklarını devam ettiremedikleri, turizm talebinin ve bölgesel ekonomik canlanmanın azalmasına neden olan olaylardır. (Göçen, Yirik ve Yılmaz, 2011: 498)

Krizlerin turizm üzerinde olumsuz etki yarattığı bir gerçektir. Bu krizlere en çok neden olan faktörler, ekonomik (durgunluk, döviz dalgalanmaları, vergiler, maliyetlerin yükselmesi, gelirlerin düşmesi ve verimsizlik), politik (hükümet politikaları, uluslararası ilişkiler, istikrarsızlık ve terör), sosyo-kültürel (kargaşa, suç, personel kadrosu ve kültürel çatışmalar), çevresel (doğa olayları, doğal afetler, kirlilik, sağlık korkuları, aşırı gelişme ve çevresel bozulma), teknolojik (bilgisayar sistemindeki hatalar, mekanik hatalar, dizayn hataları ve ulaşım kazaları) ve ticari (yangın, mevzuat, devlet müdahalesi, rekabet, işgücü anlaşmazlıkları, yönetim kararları ve insan hataları) olarak gruplandırılabilir (Kıngır, Sancay ve Akay, 2012: 15).

1. Ekonomik Krizlerin Turizme Etkileri

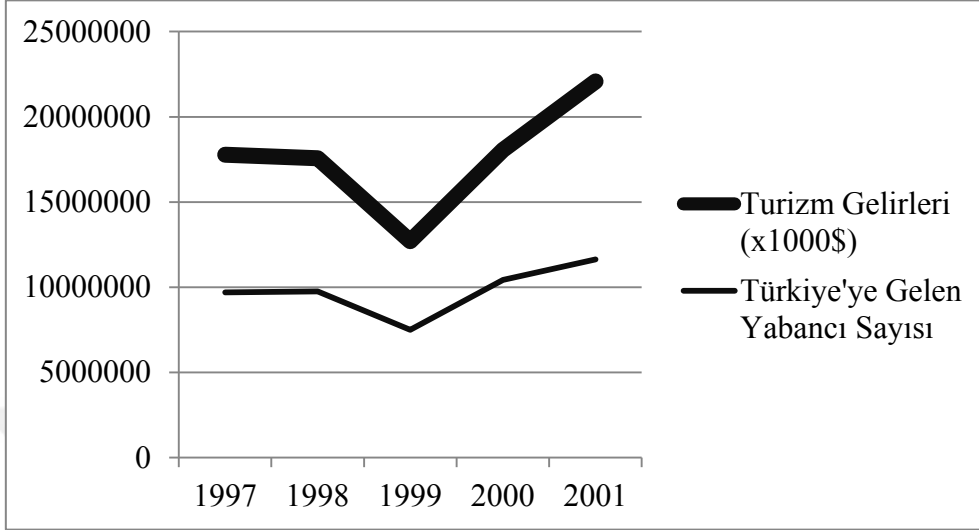
Ekonomik krizleri, spekülasyon hareketleri nedeniyle ulusal paranın değerinin korunamaması sonucu oluşan güvensizliğin sebep olduğu para krizi, bankaların olumsuzlukları sonucu meydana gelen bankacılık krizleri, finansal piyasaların işleyişini bozan sistematik finansal krizler ve beklenmeyen bir şok nedeniyle oluşarak ekonominin durgunlaşmasına sebep olan dış kaynaklı krizler şeklinde sıralayabiliriz (Darıcan, 2015: 40-41).

Türü ne olursa olsun meydana gelen kriz, olumsuz etkilerini tüm sektörlerde hissettirecektir. Özellikle de küreselleşmenin artmasıyla birlikte ulusal bir kriz bile uluslararası bir hal alabilecektir. Bu durumda turizm sektörünün insan odaklı ve hassas olması özellikleri neticesi bize bu krizlerden etkilenmemesinin kaçınılmaz olduğu gerçeğini göz önüne sermektedir.

Etkilediği alan ve zamanı bakımından dünyanın en ağır krizi 1929 krizidir. Ancak Türkiye’de turizm sektörüne olan etkisini inceleyebilmek mümkün değildir. Hem o tarihlerde turizmin ekonomik anlamda bir payının yok denecek kadar az olması, hem de o dönemlere ait turizm gelirleri verilerinin mevcut olmamasından dolayı yorum yapmak oldukça güçtür.

Türkiye tarihine bakıldığında turizmin Türkiye ekonomisi için bir gelir kalemi olduğu ve turizmden daha fazla yarar sağlamak için bu sektöre

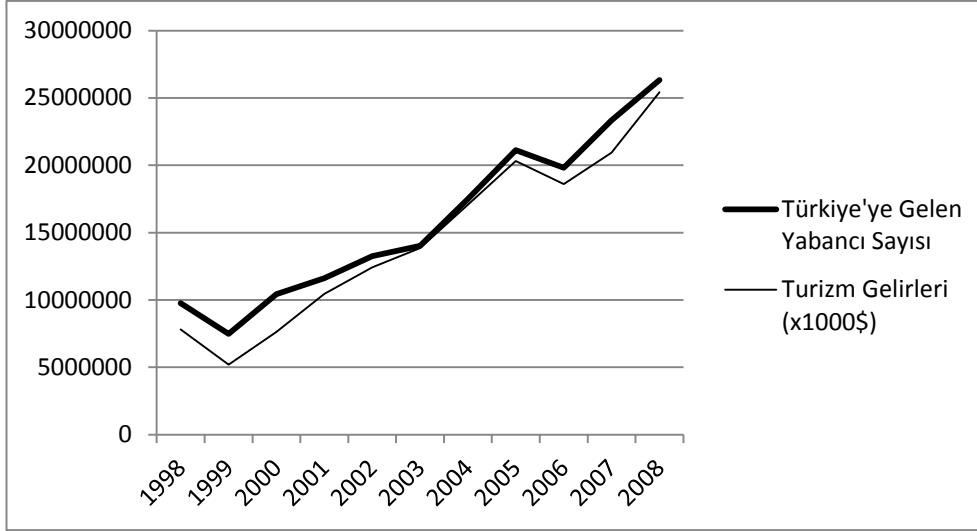
verilen önemin arttığı yılları incelemek, krizlerin turizm sektörüne vermiş olduğu zararı görmek adına daha yararlı olacaktır.

Şekil 3: Türkiye'ye Gelen Yabancı Sayısı ve Turizm Gelirleri(1997-2001)
Kaynak: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

1999'da olan çevresel krizin, turizm sektörü üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Ayrıca bu yıl meydana gelen deprem, ülkemize gelen turist sayısı azaltarak, iç turizme nazaran dış turizmi oldukça sarmaktadır. Şekil 1'de görüldüğü üzere, Türkiye'ye gelen yabancı sayısı, Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (2019) verilerine göre, 1999 yılında (7.487.285 kişi), bir önceki yıla göre (9.752.697 kişi) %23 oranında azalmıştır. Ayrıca T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2013) verilere göre turizm gelirleri, 1999 yılında (5.203.000.000\$), bir önceki yıla göre (7.808.940.000\$) %33 azalmıştır.

2001'de olan ekonomik kriz, 1999 ekonomik krizine kıyasla turizm sektörünü çok fazla etkilememiştir. Bunun sebebini krizin küresel olarak meydana geldiği ve Türkiye'yi diğer ülkelere kıyasla ekonomik anlamda daha az etkilediği söylenebilmektedir. 2001 yılı içinde Türkiye'ye gelmiş yabancı sayısı 2000 yılına göre azalma göstermemiş lakin artış hızında bir düşüş yaşanmıştır.

Şekil 4: Türkiye'ye Gelen Yabancı Sayısı ve Turizm Gelirleri(1998-2008)
Kaynak: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

2007 yılında risk durumu gözlemeksizin Amerika Birleşik Devleti tarafından verilen konut kredileri, geri ödenememe sebebi ile finansal piyasaları etkilemiş, bu etki derinleşerek 2008 yılında küresel bir krize dönüşmüştür. Dünyada etkin bir şekilde hissedilen bu kriz, turizm sektöründe de yoğun olarak hissedilmiştir. Ancak durumu Türkiye turizm sektörü olarak incelediğimizde dünya ülkelerine göre bu oran daha düşük kalmıştır (Sarı ve Seçilmiş, 2010: 201). Söz konusu yılda yabancı turist sayısı artış hızı bir önceki yıla göre azalmıştır. Fakat aynı yıl turizm gelirlerine bakacak olursak diğer yıla oranla artış olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre 2008 yılı için kişi başına düşen harcamanın arttığı söylenebilmektedir. Gelen turist sayısı ve gelirlere baktığımızda sektörün krizden etkilenmediği bile görülebilmektedir. Buradan hareketle Türkiye için iç turizmin sarsılmadığını ifade etmek pek de yanlış olmayacaktır. Ancak Kültür ve Turizm Bakanlığı (2013) istatistiklerine göre sektörün ihracat gelirleri içindeki payında düşüş gözlenmektedir. Turizmde olan talebin 2008 krizinden nispeten fazla etkilenmediğini belirtsek bile, turizm arzı için durum böyle değildir. Enflasyon oranlarının artması ve fiyatların yükselmesi sonucu turizm arzı daralmıştır. Kriz ortamının getirdiği olumsuz faktörler yatırımları dolayısıyla arzı, talebe oranla fazla etkilemiştir (Yıldız ve Durgun, 2010: 8). Sonuç olarak 2008 krizi, turizm sektörü üzerinde hem

olumlu hem de olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu aradaki farkın yine iç ve dış turizmin etkilenme oranından kaynaklandığını söylenebilmektedir.

1974, 1978, 1994, 1980 ve 2000 yıllarında yaşanan krizlerin etkileri de o yıllardaki turizm gelirlerine bakıldığında, turizm talebini olumsuz anlamda pek etkilememiştir. Sosyolojik bir eğilim olarak, kriz dönemlerinde insanların sade bir hayat yaşayarak, lüks tüketime yönelmemeleri beklenmektedir. Lüks bir ihtiyaç olan turizm sektörünün krizlerden beklentilerin altında etkilenmesi şaşırtıcıdır (Ayaz, 2016: 1366-1369). Dolayısıyla Türkiye'nin ekonomisini zayıflatan krizlerin turizm sektöründe etkisini pek fazla göstermemesi, bu sektörün Türkiye ekonomisi içindeki önemini bir kez daha kanıtlar niteliktedir.

2. Politik Krizlerin Turizme Etkileri

“Politik istikrarsızlık; politik sistemin normal işleyişinin dışında gerçekleşen elemanların, devlet otoritesinin şartlarını, mekanizma ve kurallarını, siyasi geçerlilik boyutunda zorlaması durumudur.” (Kesimli, 2011-26). Sıklıkla yaşanan politik krizler, etkisini sadece politik olarak değil ekonomik anlamda da yurt içinde kalmayarak birçok ülkeyi sarsmaktadır. Ancak bu tür krizlerin çok uzun vadeli sürmediği yapılan çalışmalarda görülmektedir (Kesimli, 2011: 28-41).

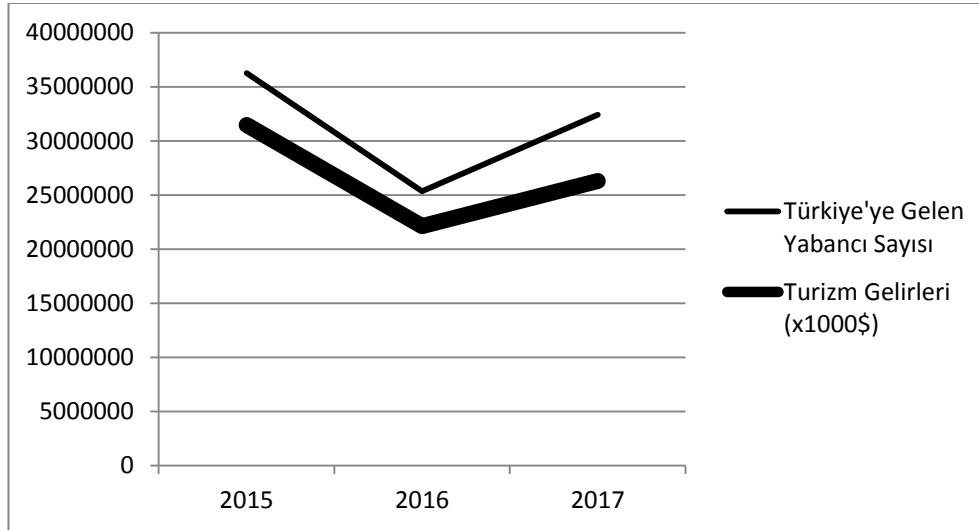
Terörizm, şiddet içeren bir tehdit sonucu oluşan terör olayları neticesinde siyasi bir kazanım elde etmeyi amaçlamaktadır. Ülkemizde 1980’li yıllarda başlayan ve giderek artış gösteren terör olayları, özellikle turistik mekânların hedef alınmasıyla turizm sektörüne olumsuz etkide bulunmaktadır (Emsen ve Değer, 2004: 69-80).

12 Eylül 1980 darbesi ekonomik açıdan istikrarsızlığa neden olmuş, ancak Ekonomik İstikrar Tedbirleri ile turizme olan yatırımlar teşvik edilerek turizm arzının artışı sağlanmıştır (Dilek ve Kulakoğlu Dilek, 2017: 1092).

1999 yılında depremin meydana gelmesi turizm sektörünü ciddi bir krizle karşı karşıya bırakmıştır. Şekil 1’de görüldüğü gibi 1999 yılı turizm sektörü için iyi bir yıl olmamıştır.

2001 yılında Fransa ile yaşanan Ermenistan krizi sonucu dış ticaret oranlarında Fransa'dan yapılan ithalat düşmüştür. Ekonomiyi olumsuz etkileyen bu sonuç söz konusu yılda turist sayısı ve turizm gelirleri verilerine göre turizm sektörünü pek de olumsuz etkilememiştir (Kesimli, 2011-30-36).

Kayıtlı olan terör saldırılarının pek azının turistik mekânlara olması, sektörün etkilenme oranında düşüş sağlamaktadır. Ayrıca Karaçuka ve Çelik (2014), tarafından yapılan çalışma sonucunda terör olaylarının Türkiye'de turizm sektörüne etkisinin beklentilere göre olmadığı ve turizm talebinde pek fazla olumsuz etki yaratmadığı görülmektedir. Fakat olasılığın ya da oranın düşük olması terörizmin turizmi etkilediği gerçeğini değiştirmemektedir. Özellikle 2016 yılında yaşanan terör olayları tarihe bakıldığında bunun mümkün olabildiğini göstermektedir. Öksüz ve Batu'nun (2017) çalışmasında 2016 yılı içerisinde Türkiye'de olan terör olaylarının sayısı 27 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca bu saldırıların geçmişteki terör olaylarına göre turistik mekânlarda daha çok meydana geldiği raporlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de turizm sektörünün terör olayları açısından en çok etkilenen yılın 2016 olduğu şeklinde yorum yapmak mümkün olabilmektedir.

Şekil 5: Türkiye'ye Gelen Yabancı Sayısı ve Turizm Gelirleri(2015-2017)

Kaynak: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

2016 yılında Türkiye'yi her açıdan etkileyen politik nedenler, elbette ki turizm sektörü üzerinde de etkili olmuştur. Hassas olan turizm talebi meydana gelen politik krizlerden nasibini almıştır. Türkiye İstatistik Kurumu (2017) verilerinde 2016 yılı için hesaplanan turizm gelirlerine göre, 2015 yılı ile karşılaştırıldığında azaldığı izlenmektedir. Aynı şekilde Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (2019) verilerinde elde edilen 2016 yılı Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı verileri ışığında da rakamlardaki azalış ortadadır. Yaşanan bu politik krizler sonucunda turizm sektörü içinde yer alan konaklama işletmelerinin söz konusu yıl içindeki kaybı beş yüz milyon doları bulmuştur. Aynı yılda Rusya Federasyonu ile yaşanan gerginlik, özellikle de 15 Temmuz darbe girişimi ve diğer çeşitli olumsuz vakalardan turizm sektörü oldukça etkilenmiştir. Bu etkilenmenin başlıca sebepleri arasında Rusya Federasyonu'ndan Türkiye'ye gelen turist sayısı miktarı açısından ikinci ülke olması ve darbe girişinin tüm dünyada yankı uyandırması sayılabilmektedir (Köşker, 2017: 226; Tekin ve Çöpoğlu, 2018: 407).

3. Sosyo-Kültürel Krizlerin Turizme Etkileri

1977 yılında üniversitelerde yaşanmış olan siyasi olaylar kargaşaya yol açarak ekonomiyi de etkilemiş, ayrıca birçok insanın yaralanmasına ve ölmesine sebep olmuştur. Yine aynı yıl Türk Hava Yolları'nın greve gitmesi küçükte olsa turizm talebinde daralmaya neden olmuştur (Dilek ve Kulakoğlu Dilek, 2017: 1090).

4. Çevresel Krizlerin Turizme Etkileri

Turizm gelirlerinde kırılmanın yaşandığı iki yıldan biri olan 1999 yılı Ağustos ayında, Körfez depremi yaşanmıştır (Emsen ve Değer, 2004: 79). Aynı yılda ekonomik krizin olması ve depremin İstanbul çevresinde yaşanması yatırımları azaltıcı yönde etki yaparak sektörü olumsuz etkilemiştir.

2003 yılında yaşanan SARS salgını ve Irak Savaşı ülkemizde olmadığından iç turizm açısından, turist sayısı ve turizm gelirlerinde bir azalmaya neden olmamış ancak, iç ve dış turizme birlikte bakıldığında turist artış hızında azalmaya sebep olmuştur.

2006 yılında meydana gelen kuş gribi salgını turist sayısında %6, turizm gelirlerinde ise %5'lik bir oranda azalmaya neden olmuştur. Ayrıca 2009 yılındaki domuz gribi salgını da turizm gelirlerinde %3'lük bir azalma meydana getirerek turizm sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. (Göçen, Yirik ve Yılmaz, 2011: 503-508).

Bu bölümde anlatılan Türkiye ekonomisi ve turizmin geçmişten günümüze birbiri ile olan ilişkisine ayrıntılı olarak yer verilmektedir. Ülke ekonomisini olumlu ya da olumsuz etkileyen olayların, turizm sektörüne de aynı etkiyi yaptığı açıkça görülmektedir. Bir sonraki bölümde ise, literatürde yapılan çalışmalara yer verilmektedir. Yapılan çalışmaların, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi analiz eden modeller ile elde edilen sonuçlar ayrıntılı olarak incelenmektedir.

2. BÖLÜM

TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME

İLİŞKİSİ: LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi birçok ulusal ve uluslararası çalışma konu edinerek, farklı zaman aralıklarında farklı değişkenler kullanarak farklı ülkeler için analiz etmektedir. Bu anlamda taranılan literatür ulusal ve uluslararası olmak üzere iki ayrı alt başlıkta incelenmektedir.

A. Ulusal Literatür

Ulusal literatüre bakıldığında, bu bağlamda üç temel görüş ortaya çıkmaktadır. Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bulunan nedensellik, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bulunan nedensellik ve aralarında hiç bir nedensellik bulunmayan çalışmalar mevcuttur.

1. *Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasında Tek Yönlü İlişki Bulunan Çalışmalar*

Akan ve Işık (2009), ülke dışından gelen ziyaretçiler tarafından yapılan harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1970 ile 2007 yılları arasında Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizlerini kullanarak, yabancı ziyaretçi harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek taraflı olan nedensellik ilişkisi tespit etmektedir. Aynı modeli kullanan Aslan (2008), Türkiye için 1992:1 ve 2007:2 döneminde turizmden elde edilen gelirlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu bulmaktadır. Bunun yanında Alagöz ve Erdoğan (2008), Türkiye için 1985 ve 2005 yılları arası ihracat ve turizm gelirlerini Trend Analizi ile inceleyerek, söz konusu gelirlerin ekonomiyi pozitif yönde etkilediği sonucuna varmaktadır.

Çetintaş ve Bektaş (2008)'in, Türkiye için yaptığı çalışmasında, 1964-2006 yılları arasında ARDL Yöntemini kullanarak, turizm ile ekonomik büyüme arasında kısa vadede bir bağ bulamamakta olup, uzun vadede yine tek yönlü nedensellik bulmaktadır. Durgun Kaygısız (2015) ise, Türkiye için

2003:1-2013:4 yıllarına ait GSYH ve Net Turizm Gelirleri verileri ile birlikte, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri ilişkisini VAR Modeli ve Granger Nedensellik analizi kullanarak, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Ulusal çalışmaların içinde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki bulan diğer çalışmalardan bir diğeri, Kara, Çömlekçi ve Kaya (2012)'nın, Türkiye için 1992-2011 yılları arasında turizm gelirleri ile iktisadi büyüme, cari işlemler dengesi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkileri Engle-Granger, VAR Analizi ve Granger Nedensellik Analiz Yöntemlerini uyguladığı çalışmadır. Bu çalışmada bulunan tek yönlü ilişki, büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü, turizm gelirlerinden cari işlemler dengesine doğru iki taraflı ve döviz kurundan turizm gelirlerine doğru da tek taraflı nedensellik ilişkisi tespit etmektedir. Kızılgöl ve Erbaykal (2008), 1992:1 ve 2006:2 dönemlerindeki turizm gelirleri verilerini Toda-Yamamoto Modeli ile analiz ederek; ekonomik büyümeden, turizm gelirlerine doğru olan tek taraflı bir nedensellik bulmakta ve Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016), Türkiye'nin turizm gelirleri ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi Yöntemi ile 1980-2014 yılları arasındaki verileri analiz ederek, kısa ve uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik tespit etmektedir.

Literatüre bakılmaya devam edildiğinde, Aykaç Alp (2010)'ın, Türkiye için T-VAR analizini kullanarak 1998:1 - 2009: 12 arası verilerle, pozitif bir ilişki tespit etmekte olduğunu, Özcan (2015)'ın, Türkiye için 1963-2010 yılları arasında simetrik ve asimetrik nedensellik analizleri ile test ederek, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru olan tek taraflı bir nedensellik bulmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca Pekmezci ve Bozkurt (2016), Türkiye için 2005-2015 döneminde Nedensellik ve Eşbütünleşme analizini kullanarak yaptığı çalışmada ABD Doları ve turizm gelirleri arasında bir ilişki tespit edememekte, ancak Euro ve turizm gelirleri arasında uzun dönemde yine tek yönlü bir ilişki olduğunu sonucuna varmaktadır. Ardından Polat ve Günay (2012)'ın çalışmasını incelediğimizde, 1969-2009 dönemine ait Türkiye için turizm ile ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme ile etkisinin olup olmadığını, Eşbütünleşme

ve Nedensellik Analizi ile sınıyarak uzun dönemde ihracat ile turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru olan tek taraflı bir nedensellik ilişkisi bulmakta olduğu görülmektedir.

Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004), Türkiye için 1992-2003 yılları arasında Granger Nedensellik ve Regresyon Analizi kullanarak turizm ve büyüme arasında pozitif bir ilişki ve turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik bulmakta olup, Cihangir, Erkan ve Harbalıoğlu (2014) ise, Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR Modeli ile analiz ederek, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu bulmaktadır.

Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki bulan diğer ulusal çalışmalardan bir diğeri, Ertuğrul ve Mangir (2015)’in, 1998 ve 2011 yılları arasında Granger Nedensellik Testi ile analiz ettiği çalışmadır. Yine Gökovaalı (2010)’nın, Türkiye’de 1985 ve 2005 yılı arasındaki turizm gelirlerini ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini En Küçük Kareler Yöntemi ile analiz ederek, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönde olduğunu bulmaktadır. Savaş, Beşkaya ve Şamiloğlu (2012), ARDL Eşbütünleşme analizi sonrasında, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik bulmaktadır.

Terzi (2015), Türkiye için 1963 ve 2013 yılları arasında Granger, VAR ve Toda-Yamamoto Yaklaşımları ile analiz ederek, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki bulan çalışmalardan bir tanesidir. Son olarak Yurtseven (2012), 1980 ve 2011 yılları arasında eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi ile test ederek turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki bulan çalışmaların arasında yer almaktadır.

2. Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasında Çift Yönlü İlişki Bulunan Çalışmalar

Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki bulunan çalışmalarından ardından, söz konusu değişkenler arasında çift yönlü ilişki bulunan çalışmalara değinilecektir. Ulusal literatürde yer alan Bahar (2006), Türkiye’nin 1963 ile 2004 yılları arasındaki verilerini VAR Modeli ile analiz ederek, Bahar (2010), Türkiye için 1986-2006 yılları arasında turizm

sektöründeki Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ile ekonomik büyüme ilişkisini uzun vadede En Küçük Kareler Yöntemi ile test ederek aralarında pozitif bir ilişki bulmaktadır. Yine Bahar ve Bozkurt (2010), Türkiye için 1998 ve 2005 yılları arasındaki verileri, Dinamik Panel Veri Analizi ile test ederek, Bozkurt ve Topçuoğlu (2013), Türkiye için 1970-2010 yılları arasında Engle-Granger Eşbütünleşme Testi ve Hata Düzeltme Modeli ile kısa ve uzun dönemde turizm ve büyüme arasında çift taraflı olan ilişkiyi tespit etmektedir.

Literatüre bakmaya devam edildiğinde Çil Yavuz (2006)'un, Türkiye'de 1992:1- 2004:4 yılları arası turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisini Granger Nedensellik Testi ve Toda-Yamamoto Yaklaşımına göre analiz ederek, Çoban ve Özcan (2013)'ın, Türkiye için 1963-2010 yılları arasındaki verileri kullanarak Eşbütünleşme ile Nedensellik Yöntemi kullanarak kısa dönemde bir ilişki bulamamasına karşın, uzun vadede çift yönlü bir nedensellik tespit ettiği görülmektedir. Işık (2010), Türkiye'de 1970 ve 2008 yılları arası Eşbütünleşme ile Nedensellik analizlerini kullanarak, Özcan (2015), Türkiye için 1995-2011 yılları arasında Panel Veri Analizi Yöntemi ile Özer ve Kırca (2014), Türkiye için 2003-2012 yılları arasında büyüme, ihracat ve turizm gelir verilerini Granger Nedensellik Testi ile analiz ederek, Samırkaş ve Samırkaş (2014), Türkiye için 2003/1-2013/3 çeyrek dönemlerini kapsayan Reel Turizm Gelirleri ve Reel GSYİH verilerini Granger Nedensellik Testi ile analiz ederek turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki olduğu sonucuna varmaktadır.

Aslan (2016), 2003:1 ve 2012:4 yılları arasında turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile Gündüz ve Hatemi-J (2005), Nedensellik testi ile Kaplan ve Çelik (2008), Türkiye için 1963 ve 2006 yılları arasında turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR Analizi ile test ederek aralarında uzun dönemde pozitif bir nedensellik tespit etmektedir. Ardından Küçükaltan ve Terzioğlu (2013), 1987:1 ve 2012:1 yılları arasında Johansen Eşbütünleşme Testi ile analiz ederek turizm talebiyle milli gelir arasında çift yönlü bir

nedensellik bulmakta, ayrıca döviz kuru ile turizm talebi arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Son olarak, Yıldırım ve Öcal (2004), Türkiye için 1962 ve 2002 yılları arasında turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR Analizi ile test ederek aralarında uzun dönemde bir ilişki tespit etmektedir.

3. Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasında İlişki Bulunmayan Çalışmalar

Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında literatürde yapılan çalışmalar arasında olan en son görüş söz konusu değişkenler arasında ilişki bulunmadığıdır. Araştırılan ulusal literatürde bu yönde bulunan çalışmalardan ilki, Erdoğan (2010)'ın, Türkiye için 2007:1-2010:2 dönemi için üçer aylık GSYİH ihracat ve turizm verilerini Topsis Yöntemi ile analiz ederek, 2008 ve 2009 yılının son çeyreklerinde kriz sebebiyle ekonomik performansın azaldığını tespit etmesidir. Bir diğeri ise, Topallı (2015)'nın, Türkiye için 1963-2011 yılları arasında turizm ve büyüme arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto Nedensellik analizinin sonuçlarına göre turizm ve büyüme arasında bir ilişki olmadığını bulmasıdır.

Yamak, Tanrıöver ve Güneysu (2012), Türkiye için toplam ve turist başına düşen turizm gelirlerinin reel GSMH, tarım sanayi ve hizmet sektörleri üzerinde kısa ve uzun dönem etkilerini Granger Nedensellik Testi ile analiz ederek kısa ve uzun dönemde aralarında herhangi bir ilişki bulamamaktadır. Ardından incelenen Katırcıoğlu (2006)'nun çalışmasında, Türkiye'de 1960 ve 2006 yılları arası için Johansen Eşbütünleşme Yaklaşımı ile analiz ederek aralarında bir ilişki tespit edememesidir. Son olarak incelenen Öztürk ve Acaravcı (2009)'nın çalışmasında da, Türkiye için 1987 ve 2007 yılları arasındaki verileri VEC ve ARDL Analizi ile test ederek kısa ya da uzun dönemde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki görülememektedir.

B. Uluslararası Literatür

Uluslararası literatür incelendiğinde tıpkı ulusal literatürde olduğu gibi yapılan analiz sonuçlarında üç farklı görüş ile karşılaşmaktadır. Kullanılan zaman aralıkları, değişkenler ve zaman serisi analizleri yine farklılık

göstermektedir. Bu bağlamda taranan tüm çalışmalar, çalışmamızın Ek kısmında tablo şeklinde listelenmektedir.

Taranan tüm literatür tek tek incelendikten sonra, yapılan çalışmaların kimisinin birbiri ile tutarlı olduğu kiminin ise, birbiri ile tutarlı olmadığı açıkça görülmektedir. Dikkat çeken bu tutarsızlıkların kullanılan değişkenlerin farklılığı, analiz döneminin farklılığı veya tahmin modelinin farklılığından oluştuğu söylenebilmektedir. Ayrıca kurulan modellerdeki hipotezlerin yer yer eksik kalması da bu tutarsızlığı meydana getirmektedir. Bu nedenle bir sonraki bölümde, çalışmamızın çerçevesini oluşturan Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi için kurduğumuz modele, kullandığımız veri setine, metodolojiye ve zaman serisi sonuçlarına yer verilirken tutarsızlıkları önlemek ve yansız sonuçlara ulaşmak için, analiz sonuçlarını karşılıklı olarak teyit edebilmek amacı ile yedi adet birim kök testine ve dört adet eşbütünleşme testine yer verilecektir. .

3. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: MODEL, VERİ, METODOLOJİ VE ZAMAN SERİSİ ANALİZLERİ

Çalışmamızın konusu olan turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki bir ilişkinin varlığı, çalışmada yapılan zaman serisi analizleri ile birlikte incelenmektedir. Zaman serisi analizlerine geçmeden önce, çalışmamızda kullandığımız modele, veri setlerine ve metodolojiye yer verilmektedir.

A. Model Tanımlaması

Neoklasik model olarak en çok kullanılan büyüme modeli, Solow modelidir. Bu model adını 1956 yılında yayımlanan makalenin yazarından almıştır. Aslında aynı dönemde nitelik olarak benzer yazılan diğer bir makalenin yazarı da modele ismini vermiştir. Solow-Swan modeli olarak da bilinen modelin doğuşu, Robert Solow'un kaleminden çıkan İktisadi Büyüme Teorisine Bir Katkı ve Trevor Swan'in kaleminden çıkan İktisadi Büyüme ve Sermaye Birikimi isimli makaleler ile olmuştur (Turan, 2008: 45).

Solow modeli ekonomik büyümenin sermaye birikimi ile nasıl olabileceğini incelemektedir. Kişi başına düşen gelirin herkese göre farklı olmasını, herkesin yaptığı yatırım oranlarındaki farklılıklara, nüfusun artış hızına ve teknolojik gelişmelere bağlamaktadır. Solow modeline göre büyüme daha az nüfus artış hızı ve daha fazla yatırım yaparak gerçekleşmektedir. Ancak söz konusu büyüme bir süre sonra durur. Solow modeli sürekli büyümeyi de teknolojik gelişme faktörü ile açıklamaktadır. Modelin temel hedefi, uzun dönemde büyümeyi sağlayan faktörün teknolojik ilerlemeler olduğudur (Jones: 2007: 40; Ünsal, 2007: 148; Yeldan, 2011: 111).

Solow modelini tanımlamaya başlamadan önce çerçevelerini belirtmek gerekir. İlk olarak modelin varsayımlarını belirtelim. Temel üretim

fonksiyonunu belirlerken teknolojinin olmadığı varsayıyoruz. “Model tek sektörlü ve tek zamanlıdır.” (Turan, 2008: 45). Hem yatırım, hem de tüketim malı olmak üzere piyasada tek bir mal üretilmektedir. Üretilen miktar Y ile ifade edilir. Tam rekabet piyasası koşulları bu ekonomi için de geçerlidir. Dışa açık değildir ve devletin etkisi olmadığı varsayılır. Dolayısıyla üretimi gerçekleştiren özel sektör şirketleridir. Bu şirketler üretimlerini K ile sembolize edilen sermaye ve L ile sembolize edilen emek ile gerçekleştirirler. Değişken oranlı üretim fonksiyonu bize L ve K girdileri ile üretimleri sonucunda elde edilen çıktı arasındaki ilişkiyi vermektedir. (Turan, 2008: 45; İnal, 2013: 47; Ünsal, 2007: 111). Bu üretim fonksiyonunu aşağıdaki denklem ile ifade edebiliriz:

$$Y = F(K, L) \quad (1)$$

Üretim fonksiyonuna Cobb-Douglas uygulayarak yazalım:

$$Y=F(K, L)=K^\alpha L^{1-\alpha} \quad (2)$$

(2) numaralı denklemdeki esnekliği ifade eden α , 0 ile 1 arasında yer alan bir sayıyı ifade etmektedir. Modelde ölçeğe göre sabit getiri varsayılmaktadır. Bunun da anlamı girdi miktarının arttırıldığı oranda çıktı miktarının da artmasıdır (Jones, 2007: 20; Taban, 2013: 110).

Üretim fonksiyonu orijine göre içbükey bir fonksiyondur. Sermaye ve emeğin marjinal verimliliğini bulmak için fonksiyonun birinci dereceden kısmi türevini alırız. Elde ettiğimiz marjinal verimler sermayenin ve emeğin her değeri için pozitif ve artandır:

$$\partial F/\partial K > 0 \text{ ve } \partial F/\partial L > 0 \quad (3)$$

Eğer üretim fonksiyonunun ikinci dereceden türevini alırsak, sermaye ve emeğin her değeri için negatif bir sonuç buluruz:

$$\partial^2 F/\partial^2 K < 0 \text{ ve } \partial^2 F/\partial^2 L < 0 \quad (4)$$

Bulduğumuz bu negatif değer bize sermaye ve emeğin azalan oranda arttığını ifade eder. Ayrıca azalan verimler yasaının uygulanabilmesi üretim fonksiyonunun orijine göre içbükey olmasını gerektirir. Azalan oranda artan miktar, bize üretim fonksiyonunun uyumlu bir özellik taşıdığını da belirtir (Turan, 2008: 46; Akyüz: 1977: 419).

Üretimi gerçekleştirebilmek için sermaye ve emekten pozitif ölçüde kullanılması gerekir. Sadece bir tane girdi ile (emek veya sermaye) üretim yapılamaz:

$$F(K, L)=F(0, L)=0 \text{ veya } F(K, L)=F(K, 0)=0 \text{ veya } F(K, L)=F(0,0)=0 \quad (5)$$

Emek veya sermayenin birinden sonsuz ölçüde girdi kullanılması durumunda ise, üretimden elde edilen ölçü sonsuz olur:

$$F(K, L)=F(\infty, L)=F(K, \infty)=\infty \quad (6)$$

Üretimde kullanılacak girdi miktarlarının çok az miktarda değiştirildiği durumda üretilen malın miktarının ne yönde değiştiğini bulmamızı sağlayan şartlara *sınır şartları* denir. Bunu emek ve sermaye miktarının sıfır ya da sonsuz miktarda üretimde kullanıldığında, söz konusu girdilerin marjinal verimliliklerinin de miktarının ne olacağını belirler (Turan, 2008:46-47).

Üretim fonksiyonunun her iki tarafını da emek miktarına bölersek, kişi başına düşen sermaye miktarı arasındaki ilişkiyi bulmuş oluruz:

$$\frac{Y}{L}=F\left(\frac{K}{L}, 1\right)=F\left(\frac{K}{L}\right) \quad (7)$$

Kişi başına düşen miktarları küçük harfle ifade ederiz ve eşitliğimizi aşağıdaki şekilde yazabiliriz:

$$y=f(k) \quad (8)$$

Her bir birim k eklendiğinde, sermayenin marjinal verimliliği kadar da y artış gösterecektir. Fonksiyon birinci dereceden homojen olduğundan, azalan verimler yasasına uyum sağlar ve k'daki artış yükseldikçe eğim sifıra yaklaşır. Elde edilen kişi başına gelirdeki artış gittikçe azalacaktır (Taban, 2013: 110; Turan, 2008: 48).

Modelde üretilen toplam ürün hem tüketim hem de yatırım malı olarak tanımlanmıştır. Kişiler tüketim esnasında ürünün tamamını tüketmeyerek, bir kısmını tasarrufa ayırırlar. Ayrılan bu miktar sabit olmakla beraber, sürekli bir şekilde yatırıma dönüşür:

$$S=I \quad (9)$$

Tasarruflar sabit olduğu için, tüm gelirin içindeki payı da sabittir. Ayrıca model için dışsal bir faktördür. Tasarruf oranı 0 ile 1 arasında bir değerdir. Yatırım ve sermayenin birbirine eşit olduğu durum *kaynak dengesi* olarak da tanımlanır (Turan, 2008: 48).

Yatırım kişilerin ya da ailelerin gelirlerinden tüketmediği kısımdır (Ünsal, 2007: 118). Dolayısıyla, yatırım ve tüketim toplamının eşitliği bize geliri vermektedir:

$$Y=c+i \quad (10)$$

$$i=sy \quad (11)$$

Kişi başına düşen sermaye miktarını bulabilmek için, girdi olarak kullanılan sermayenin amortisman oranını da bilmemiz gerekir. Sermaye olarak kullanılan makine veya donanımsal cihazların belli bir zaman sonra aşınmaya uğrayarak sermayede yarattığı kayıp oranına amortisman oranı denir. Adı geçen oran δ ile sembolize edilir. Herhangi bir andaki toplam kaybedilen sermayeyi de D ile ifade edelim:

$$D=\delta.k \quad (12)$$

Sermayeden eksilen (12) numaralı denklem ile ifade edilen miktar, tekrar yatırım yapılarak telafi edilmektedir. Sermayenin zamana göre kişi başına düşen değişim oranını da \dot{k} ile nüfus artış hızını ise n ile sembolize edelim:

$$\dot{k}=s.f(k) - (n+\delta).k \quad (13)$$

Denklemin sağ tarafında bulunan kişi başına düşen üretim miktarının tasarrufa ayrılan kısmından, nüfus artış hızı ve amortisman oranının telafi edilmesi gereken, sermaye miktarının kişi başına düşen miktarı çıkarılırsa, denklemin sol tarafında bulunan değer bize sermayenin zamana göre kişi başına düşen değişim oranını vermektedir (Turan, 2008: 54).

(13) numaralı denklemden üç tane sonuç elde edilir. Denklemin sağ ve sol tarafının birbirine eşitliği durumunda emek ve sermaye eşit hızda büyümektedir. Bu durum *sermaye yaygınlaşması* olarak tanımlanır. Bir diğer durum olan *sermaye derinleşmesi* ise, s.f(k) değerinin $(n+\delta).k$ değerinden büyük olduğu zaman gerçekleşir. Sermaye emeğe göre daha hızlı büyümektedir. Tam tersi olan sermayenin emeğe göre daha yavaş büyüdüğü durumda, yani s.f(k) değerinin $(n+\delta).k$ değerinden küçük olduğunda *sermaye çözümlmesi* gerçekleşmektedir (Turan, 2008: 55-56).

Tasarruf haddindeki bir artış (nüfus artış ve amortisman oranında azalma) sermayenin derinleşmesine, nüfus artış ve amortisman oranının

yükselmesi (tasarruf haddinin azalması) sermayenin çözümlenmesine neden olmaktadır (Ünsal, 2007: 132-139).

Sermaye yaygınlaşması olarak tanımladığımız, emek ve sermayenin eşit oranda büyüdüğü noktada ekonomi dengededir. Modelde üreten ve tüketen tarafın da aileler olmasından dolayı, denge durumunda karlar yatırımlara, ücretler de tüketime eşit olmaktadır. Denge olan bu durum durağanlık gösterir. Diğer bir deyişle, sermaye ve emek oranını sabit tutmak için gerekli olan yatırımlar, tasarruflar tarafından karşılanmaktadır. Kişi başına düşen gelir miktarı nüfus artış hızını karşılamakta, emek ve sermaye de eş oranda artmaktadır. Dolayısıyla tasarruf oranı yüksek olan ülkelerin ekonomik büyüme oranlarının yüksek, nüfus artış hızının yüksek olduğu ülkelerin ise ekonomik büyüme oranlarının yavaş olduğu denklemden görülmektedir (Jones, 2007: 29; Turan, 2008: 57-63; Akyüz, 1977: 462).

Tasarruf oranı yüksek olan ülkelerin ekonomik büyümesinin pozitif yönde etkilenmesi sonucu, kişi başına düşen tüketim miktarı azalmaktadır. Mevcut piyasada kişi başına düşen tüketim miktarının veya toplumun sosyal refahının maksimum olduğu noktadaki tasarruf oranı *altın tasarruf oranı* olarak tanımlanır. Ekonominin durağan durumdaki emek ve sermaye oranı da *altın emek-sermaye oranı* olarak tanımlanır. İki altın oranın ekonomide işlediği duruma da *sermaye birikiminin altın kuralı* denmektedir (Turan, 2008: 64-67; Taban, 2013: 115-117; Ünsal: 2007, 164). Bu noktada piyasa olabileceği en iyi durumda dengededir.

Piyasa dengedeysen, emek, sermaye veya nüfus artış hızında yaşanan herhangi bir artış veya azalış büyümede bir değişiklik meydana getirir. Nitekim bu değişiklik bir sefer olur ve ardından piyasa denge durumuna geri döner. Dolayısıyla ekonomik büyümede sürekli bir artış olması ancak teknolojiye bir artış ile sağlanabilir (İnal, 2013: 62).

Solow modelini tanımlamaya başlarken (1) numaralı denklem ile ifade ettiğimiz üretim fonksiyonuna teknolojiyi ekliyoruz:

$$Y=A.F(K, L) \quad (14)$$

Modelde, teknolojinin sistem dışındaki faktörler tarafından, buluş veya keşif sonucunda belirlendiği göz önüne alınarak dışsal olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca üretime giren bir girdi olarak hesap edildiğinden, üretilen

miktarda girdideki artış oranı ile aynı miktarda artmasını sağlamaktadır. Sabit hızda büyüyen bir teknolojiye bahsederek eğer, ekonomik büyümenin de sürekli olarak artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Teknolojinin olmadığı bir üretim fonksiyonunda artış, azalarak artan olduğundan en son sıfır değerine ulaşmaktadır. Teknolojinin var olduğu bir fonksiyonda ise, bu değer sıfıra ulaşmaz ve dengeli bir artış görülür. Ayrıca modelin diğer bir varsayımı da, ülkelerin teknolojiye sahip olma şanslarının eşit olduğudur. Bu durumda ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarını yatırım/tasarruf oranlarında kaynaklanan bir farkla ya da nüfus artış oranlarından doğan değişiklik ile açıklamam mümkün olabilmektedir. O halde, Solow'un büyüme modelinde ekonomik büyümeyi etkileyen üç faktör sermaye, işgücü ve teknolojik ilerlemedeki artıştır (İnal, 2013: 62-70).

1. Modelin Çerçevesi ve Değişkenlerin Belirlenmesi

Çalışmamızda Solow'un büyüme teorisi temel alınmaktadır. Solow (1956), Swan (1956), Solow (1957), Islam (1995 ve 1997) ve Jones (1997) tarafından yapılan çalışmalar, referans olarak kullanılmaktadır. Kurduğumuz modelde teknolojik gelişmeler içsel olarak kabul edilmediğinden söz konusu modeller kullanılmamıştır. Solow'un büyüme teorisinin üzerine kurulduğu Cobb- Douglas üretim fonksiyonu, çalışmamızda temel olarak kullanacağımız fonksiyon olacaktır. Çalışmamızda kullanacağımız ana üretim fonksiyonumuz 15 numaralı denklem ile ifade edilmektedir.

$$Y = f(K, AL) \quad (15)$$

$$Y = K^\alpha (AL)^{1-\alpha} \quad (16)$$

16 numaralı denklemden kişi başına düşen ifadeleri bulmak için $\tilde{y} = \frac{Y}{AL}$ ifadesi olduğunu varsayarak eşitliğin her iki tarafını AL ifadesine bölerek;

$$\frac{Y}{AL} = \frac{K^\alpha}{AL} \times \frac{(AL)^{1-\alpha}}{AL} \quad (17)$$

$$\tilde{y} = \frac{K^\alpha}{(AL)^\alpha} \quad (18)$$

Denklemini elde edilmektedir. 18 numaralı denklemde yer alan $\frac{K^\alpha}{(AL)^\alpha}$ ifadesini de \tilde{k}^α olarak ifade edersek, $\tilde{y} = \tilde{k}^\alpha$ olmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz $\frac{K^\alpha}{(AL)^\alpha} = \tilde{k}^\alpha$ eşitliğinden $\tilde{k} = \frac{K}{AL}$ denklemini çekerek her iki tarafın logaritmasını alarak;

$$\ln \tilde{k} = \ln K - \ln A - \ln L \quad (19)$$

Denklemini elde etmekteyiz. Denklem 19'da bulunan ve logaritması alınmış değişkenleri ise sırasıyla,

$$\frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}} = \frac{\dot{K}}{K} - \frac{\dot{A}}{A} - \frac{\dot{L}}{L} \quad (20)$$

Olarak ifade edilebilmektedir. Bu denklemde olan $\frac{\dot{A}}{A}$ ifadesini g , $\frac{\dot{L}}{L}$ ifadesini ise n ifadesiyle tanımlarsak, $\frac{\dot{K}}{K}$ ifadesini de $\frac{s \cdot y - dK}{K}$ şeklinde tanımlarsak 20 numaralı denklemimiz,

$$\frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}} = \frac{s \cdot \frac{Y}{AL}}{\frac{K}{AL}} - \frac{dK}{K} \quad (21)$$

21 numaralı eşitlikteki gibi olacaktır. Eşitliğimizi sadeleştirdiğimizde ve Y/AL ifadesi yerine de \tilde{y} , K/AL ifadesi yerine ise \tilde{k} ifadesi kullanılacak olursa 21 numaralı eşitliğimiz,

$$\frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}} = \frac{s \cdot \tilde{y}}{\tilde{k}} - d \quad (22)$$

22 numaralı denklemdeki gibi olmaktadır.

$$\frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}} = \frac{s \cdot \tilde{y}}{\tilde{k}} - (d + n + g) \quad (23)$$

Yukarıda elde ettiğimiz $\tilde{y} = \tilde{k}^\alpha$ ifadesinde yer alan \tilde{k}^α ifadesini 23 numaralı denklemde olan \tilde{y} yerine yazarsak 23 numaralı denklemimiz,

$$\frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}} = \frac{s \cdot \tilde{k}^\alpha}{\tilde{k}} - (d + n + g) \quad (24)$$

24 numaralı denklemdeki gibi olmaktadır. Söz konusu denklemde eşitliğin her iki tarafını \tilde{k} ifadesi ile çarptığımızda,

$$\dot{\tilde{k}} = s \cdot \tilde{k}^\alpha - (d + n + g) \cdot \tilde{k} \quad (25)$$

Denklemini elde etmekteyiz. 25 numaralı eşitlikten durağan durum dengesini analiz etmek için $\dot{\tilde{k}} = 0$ dersek,

$$0 = s \cdot \tilde{k}^\alpha - (d + n + g) \cdot \tilde{k} \quad (26)$$

26 numaralı denklem elde edilmektedir. Bu eşitlikte yer alan eksi işaretli $(d+n+g)$ ifadesini denklemin diğer tarafına alarak, eksiden kurtarırsak 26 numaralı denklemimiz,

$$s \cdot \tilde{k}^\alpha = (d + n + g) \cdot \tilde{k} \quad (27)$$

Şeklinde ifade edilmektedir. 27 numaralı denklemdeki k ile ifade edilen değişkenleri bir arada toplarsak,

$$\left(\frac{s}{d+n+g} \right) = \frac{\tilde{k}}{\tilde{k}^\alpha} \quad (28)$$

Eşitliği elde edilmektedir. 28 numaralı denklem aynı zamanda $\tilde{k}^{1-\alpha} = \left(\frac{s}{d+n+g} \right)$ şeklinde de ifade edilebilmektedir. Bu eşitlikte her iki taraf için $(1 - \alpha)$ derecesinden kök alma işlemi uygulanırsa,

$$\tilde{k}^* = \left(\frac{s}{d+n+g} \right)^{1/1-\alpha} \quad (29)$$

29 numaralı denklem elde edilmekte ve eşitliğin sol tarafı durağan durum dengesini ifade etmek açısından \tilde{k}^* şeklinde gösterilebilmektedir. Daha önce elde edilen denklemlerden $\tilde{y} = \tilde{k}^\alpha$ ifadesinden \tilde{k} ifadesini çekip α 'yı denklemin diğer tarafına taşıyacak olursak 29 numaralı denklemimiz,

$$\tilde{y}^* = \left(\frac{s}{n+d+g} \right)^{\alpha/1-\alpha} \quad (30)$$

30 numaralı denklemdeki gibi olmaktadır. Daha önce elde edilen denklemlerden $\tilde{y} = \frac{Y}{A \cdot L}$ ifadesi L başına düşen şekilde $\tilde{y} = \frac{y}{A}$ olarak ifade edilmek istenirse,

$$\frac{y^*}{A} = \left(\frac{s}{n+g+d} \right)^{\alpha/1-\alpha} \quad (31)$$

31 numaralı denklem elde edilmektedir. Bu denklemde her iki tarafı A ile çarparsak,

$$y^* = \left(\frac{s}{n+g+d} \right)^{\alpha/1-\alpha} \cdot A \quad (32)$$

32 numaralı denklemimiz bulunmaktadır. Bulduğumuz 32 numaralı denklemimize logaritma işlemi uygulanarak,

$$\ln y = \ln s - \ln(n + g + d) + \ln A \quad (33)$$

33 numaralı temel denklemimize ulaşılmaktadır.

Denkleminin sol tarafında yer alan y ifadesi kişi başına düşen milli gelir düzeyini temsil ederken, s ifadesi sabit sermaye yatırımlarını temsil etmekte ve n ise çalışmamızda nüfus değişkeni olarak kullanılmaktadır. Denkleminde var olan $(g+d)$ ifadesi ise Mankiw, Romer ve Weil (1992) ve Romer (1989) tarafından yapılan çalışmalarda yıllık 0,05 olarak hesaplanmaktadır. Denkleminde olan son değişkenimiz A ise, çalışmamızda ekonomik büyümeyi etkileyen diğer değişkenler olarak ifade edilmektedir. Bu A ifadesi turizm gelirleri, brüt sabit sermaye oluşumu, beşeri sermaye, döviz kuru ve amortisman değişkenlerini ifade etmek için kullanılmaktadır.

B. Veri

1. Veri Seti

Çalışmada kullanılacak zaman serileri olan GSYH, kişi başına düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasılayı, TUR, turizm gelirlerinin GSYH içindeki payını (%), GFCF, brüt sabit sermaye oluşumunu, HC, beşeri sermayeyi, DK, döviz kurunu ve n amortisman değişkenininin 1968-2014 yılları arasındaki yıllık verilerinin doğal logaritması alınmış dönüşümlerini ifade etmektedir.

2. Verilere İlişkin Açıklamalar

Ekonometrik modellerde kullanılan, kişi başına düşen yurtiçi hasıla, beşeri sermaye, döviz kuru ve amortisman değişkeni Penn World Table'dan elde edilirken, turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı ise Türkiye İstatistik Kurumu, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan, brüt sabit sermaye oluşumu ise Dünya Bankası'dan çekilmiştir.

C. Metodoloji

Çalışmada veri olarak zaman serileri kullanılacağından, analizlerde zaman serisi yöntemleri uygulanacaktır. Zaman serisi analizinde ilk adım olarak serinin durağan olup olmaması çok önemlidir. Bu yöntemle yapılan çalışmanın amacı bilinen geçmiş veriler ile birlikte bilinmeyen gelecek hakkında yorum yapabilmek olduğundan, yapılan tahminin doğruluğu ya da gerçekliği serinin durağanlığına bağlıdır. Durağan serinin anlamı, serideki verilerin herhangi bir değere yaklaşması ya da o değer etrafında dalgalanmasıdır. Herhangi bir değer etrafında seyretmeyen zaman serisi

verileri durağan olmayıp, şokların etkisinde kalmaktadır. Şok etkisi altında olan veriler stokastik bir trend oluşturmaktadırlar. Stokastik trend, zaman serisinin birinci farkı alınarak ortadan kaldırılabilir. O halde durağanlık, stokastik bir zaman çerçevesinde ortalamasının, varyansının ve otokovaryansının değişmez kalması şeklinde de ifade edilmektedir.

$$\text{Ortalama; } E(y_t) = \mu \quad (34)$$

$$\text{Varyans; } \text{Var}(y_t) = E(y_t - \mu)^2 = \sigma^2 \quad (35)$$

$$\text{Kovaryans; } \gamma_k = E[(y_t - \mu)(y_{t-k} - \mu)] \quad (36)$$

Durağan bir serinin ortalaması, varyansı ve kovaryansı sabit bir değerdir. Ayrıca zamandan bağımsız olup, zamanın içinde sabit kalmaktadır.

Veriler kullanılarak yapılan tahminler, serilerin durağan olmadığında sağlıklı olamayacağı gibi, durağanlıkla ilgili bir diğer problem de sahte regresyon problemidir. İki zaman serisinde de bulunan trend, aralarındaki ilişkinin sahte olmasına sebep olabilir. Bu nedenle analizlerde kullanılacak olan serilerin durağan olmasına dikkat etmek şarttır.

Elde edilen zaman serilerinin çoğu durağanlık özelliği göstermez. Yapılacak çalışma içinde, serinin durağan olması önem teşkil ettiğinden durağanlaştırılması gerekmektedir. Bunun için uygulanan birçok yöntem bulunmaktadır (Bozkurt, 2007: 27-28; Göktaş, 2005: 7).

1. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Testi

Durağanlık ile ilgili yapılan testlerden biri Genişletilmiş Dickey-Fuller testidir. Birim kök içeren zaman serisini sıfır hipotezi olarak, durağan olan yani birim kök içermeyen zaman serisini alternatif hipotez kabul ederek sıfır hipotezini alternatif hipoteze göre sınamaktadır.

$$Y_t = Y_{t-1} + u_t \quad (37)$$

Denkleminde u_t stokastik hata terimini ifade ederken, ortalaması sıfır ve kovaryansı sabittir. Eğer Y_{t-1} , Y_t 'ye eşitse, birim kök sorunu vardır. Yani durağan olmayan bir durumla karşı karşıyayız demektir.

$$Y_t = pY_{t-1} + u_t \quad (38)$$

Denkleminde $p=1$ olursa, Y_t birim köke sahiptir. Bu denklemi birinci dereceden türevini alarak tekrar şu şekilde yazabiliriz.

$$\Delta Y_t = (p-1)Y_{t-1} + u_t = \gamma Y_{t-1} + u_t, \gamma = (p-1) \quad (39)$$

$\gamma=0$ olduğunda, $\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1}) = u_t$ olur ve seri birinci dereceden durağan olmaktadır.

Anlatılan Dickey-Fuller testini genişleterek denkleme sabit terim, hata terimi ve trend eklersek, ADF (1979) testi uygulanmış aşağıdaki denklem elde edilmektedir (Kutlar, 1998: 241-242; Dickey ve Fuller, 1979: 427-431).

$$\Delta Y_t = b_0 + b_1 t + \gamma Y_{t-1} + \alpha_i \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-1+i} + \varepsilon_t \quad (40)$$

2. Phillips-Perron (PP) Testi

Dickey-Fuller testi için sayılan varsayımlarından biri olan, hata terimlerinin istatistiksel durumda birbirleri ile bağımsız ve değişmez varyansa sahip olmaları durumunda, hata terimleri arasında otokorelasyon mevcut olmaz. Ancak, yapılan çalışmalarda serilerin zayıf bağımlı ve heterojen dağılımlı hata terimleri bulundurduğu tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak Phillips-Peron hata terimlerinin arasında otokorelasyon olması durumunda kullanılabilir bir test geliştirmişlerdir (Bozkurt, 2007: 41).

Söz konusu regresyonu şu şekilde ifade etmek mümkündür:

$$Y_t = a_0 + y_{t-1} + a_2(t-T/2) + u_t \quad (41)$$

T ile gözlem sayısı ifade edilirken, u_t hata terimlerinin dağılımını sembolize etmektedir ve beklenen ortalama değeri sıfırdır (Tarı, 2011: 400; Phillips ve Perron: 1988: 335-346).

3. Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) Birim Kök Testi

KPSS birim kök testinin amacı serinin durağanlığını sağlamak için, serideki deterministik trendi arındırmaktır. ADF (1979) testi alternatiflere karşı çok güçlü olmayan bir testtir. KPSS birim kök testinin anlatılan diğer testlerden farkı, sadece serinin durağanlığını ölçmesi ve diğer testler gibi durağanlığı test ederken birim kök varlığını aramamasıdır. KPSS testi ayrıca, diğer birim kök testlerinde kurulan hipotezlerin tam tersini kurarak test etmektedir. Yani sıfır hipotezinde serinin durağan olduğunu, alternatif hipotezde serinin durağan olmadığını varsaymaktadır. KPSS testinin son halini şu şekilde ifade etmek mümkündür (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 362-364; Kwiatkowski ve öte., 1992: 159-178).

$$\hat{\eta} = T^{-2} \sum_{t=1}^T S^2 / s^2(1) \quad (42)$$

4. Yapısal Kırılma Testi: Zivot-Andrews Yaklaşımı

Zaman serilerinin durağan olmama sebeplerinden bir diğeri yapısal kırılmalardır. Bu kırılmalar ekonomideki önemli politikaların değışmesi veya herhangi bir olayın yarattığı gelişmelerden kaynaklanabilir. Ayrıca kırılmalar belirgin bir şekilde veya daha az belirgin şekilde olabilir. Bu şekilde meydana gelmiş kırılmalara regresyon modelinde dikkat edilmemiş ise, tıpkı durağan olmayan bir serinin tahmininin güvenilir olmaması gibi bu şekilde yapılan bir analiz sonucu da güvenilir olmayacaktır.

Yapısal kırılmalar, regresyon katsayılarındaki kırılmaların incelenmesi ile test edilmektedir. Söz konusu test yapılırken önemli olan bu kırılmaların zamanının bilinip bilinmemesidir. Zivot-Andrews yaklaşımı yapısal kırılma yokmuş gibi hipotezini kurarak, kırılma zamanını içselleştirmiş ve trend durağan süreç olarak ifade etmiştir. Bu da zamanı bilinmeyen bir yapısal kırılma olarak tabir edilmektedir. Diğeri bir deyişle, kırılma zamanının herhangi bir zaman durağında olduğunu varsaymaktadır.

Zivot-Andrews yaklaşımında, düzeyde veya eğimde bir kırılmaya müsaade eden iki model, hem düzeyde hem de eğimde bir kırılmaya müsaade eden toplam üç model bulunmaktadır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 431-433; Zivot ve Andrews, 2002: 25-44).

Sırasıyla bu modeller şu şekilde ifade edilmektedir:

$$\Delta Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \gamma_2 DVU_t(\lambda) + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (43)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \gamma_3 DVT_t^*(\lambda) + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (44)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \gamma_2 DVU_t(\lambda) + \gamma_3 DVT_t^*(\lambda) + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (45)$$

5. Tek Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim Kök Testi

Zivot-Andrews yapısal kırılmalı yaklaşımda birim kök test edilirken, kabul edilen başlangıç hipotezinde yapısal bir kırılmanın varlığı kabul edilmez. Başlangıç hipotezindeki modelde, değerler hesaplanarak testler sonuca ulaştırılır. Lakin Lee ve Strazicich (2004), çalışmasında Zivot-Andrews'in karşıt hipotez olarak kabul ettiği durağan ve yapısal kırılma içeren değışken modelini, temel hipotezinde yapısal kırılmaların varlığını kabul ederek, birim kökün yapısal kırılmalı şekilde olabileceğini öne sürmektedir. Diğeri bir deyişle, temel hipotez olarak kabul edilen önerme

birim kökün olduğunu değil, yapısal kırılma içermeyen birim kökün olmadığını kabul etmektedir.

$\Delta y_t = \delta' \Delta Z_t + \phi S_{t-1} + u_t$ regresyon denklemi ile istatistikler hesaplanarak Lee ve Strazicich (2004)'den elde edilen değerler ile yorumlanır ve elde edilen temel hipotez ile alternatif hipotezin modellenmesi aşağıdaki gibidir (Yılancı, 2009: 329-331; Tıraşoğlu, 2014: 74-75; Lee ve Strazicich, 2004: 1-16).

$$Y_{i,t} = \mu_0 + d_1 B_t + d_2 B_t + Y_{i,t-1} + v_{1t} \quad (46)$$

$$Y_{i,t} = \mu_1 + \gamma_t + d_1 D_t + DT_t + v_{2t} \quad (47)$$

6. Çift Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim Kök Testi

Tek kırılmalı Lee ve Strazicich Birim kök testinin tüm özelliklerini taşımaktadır. Ancak bundan farkı, sabit ve trendde çift kırılmaya izin vermesidir. Çift kırılmaya izin veren Lee ve Strazicich birim kök test modeli için temel hipotez ve alternatif hipotezlerin modellenmesi ise aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir (Tıraşoğlu, 2014: 74-76; Lee ve Strazicich, 2003: 1084-1086).

$$Y_{i,t} = \mu_0 + d_1 B_{1t} + d_2 B_{2t} + d_3 D_{1t} + d_4 D_{2t} + Y_{i,t-1} + v_{1t} \quad (48)$$

$$Y_{i,t} = \mu_1 + \gamma_t + d_1 D_{1t} + d_2 D_{2t} + DT_{1t} + DT_{2t} + v_{2t} \quad (49)$$

7. Narayan-Popp Çift Kırılmalı Birim Kök Testi

Narayan ve Popp çift kırılmalı birim kök testi, ADF (1979) tipi olup temel ve alternatif hipotezde yapısal kırılmayı dikkate alarak, bu kırılmaların zamanlarının bilinmediğine dayanan birim kök testidir. Bu birim kök testinde farklı olan, iki yapısal kırılmanın trend içeren serilerde meydana geldiğinde geliştirilen modelin yanı sıra, söz konusu seriler için eğimde ve düzeyde meydana gelen çift yapısal kırılmanın da modellenmiş olmasıdır.

Trend içeren serilerde düzeyde çift kırılmaya izin veren model;

$$Y_t^{M1} = \rho y_{t-1} + \alpha_1 + \beta * t + \theta_1 D(T_B')_{1,t} + \theta_2 D(T_B')_{2,t} + \delta_1 DU'_{1,t-1} + \delta_2 DU'_{2,t-1} + \sum_{j=1}^k B_j \Delta y_{t-j} + e_t \quad (50)$$

Trend içeren serilerde eğimde ve düzeyde çift kırılmaya aynı anda izin veren model;

$$Y_t^{M2} = \alpha + \beta * t + K_1 D(T_B')_{1,t} + K_2 D(T_B')_{2,t} + \delta_1 * DU'_{1,t-1} + \delta_2 * DU'_{2,t-1} + \gamma_1 * DT_{1,t-1} + \gamma_2 * DT_{2,t-1} + \sum_{j=1}^k B_j \Delta y_{t-j} + e_t \quad (51)$$

Olarak ifade edilmiştir (Esenyel, 2017: 48; Narayan ve Popp, 2010: 1426-1428).

8. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model: ARDL Sınır Testi

Çalışmada yapılacak olan analiz ile elde edilecek bilgilerin sağlıklı ve yorumlanabilir olması için kullandığımız tüm zaman serilerine uygulanan birim kök testleri sonucunda, tüm zaman serilerinin aynı düzeyde durağan olmadıkları tespit edilmiştir. Durağanlık sınamasından sonra zaman serilerine uygulanacak olan eşbütünleşme testi için, aynı mertebeden durağan olma şartı aramayan otoregresif dağıtılmış gecikme modeli olan ARDL Sınır Testinin kullanılması tercih edilmiştir. Aynı mertebeden durağan olmayan değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisini inceleyen ARDL sınır testinin bu özelliği dışında, uzun dönemde tarafsız tahmin sağlayabilmesi, örneklem sayısı az olduğunda bile diğer eşbütünleşme testlerine göre daha sağlıklı sonuçlar elde etmesi nedeniyle diğer eşbütünleşme testlerine göre daha uygulanabilir olmasını sağlamaktadır.

Yaklaşımında kısıtsız hata düzeltme modeli kullanılması, istatistiki olarak diğer eşbütünleşme testlerine göre daha iyi sonuçlar vermesini sağlamaktadır. Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen bu yaklaşım, serilerin durağanlık düzeylerini dikkate almadan aralarındaki eşbütünleşme ilişkisini test edebilmektedir. Ayrıca değişkenler arasındaki nedensellik durumunu da göz ardı etmemektedir. Değişkenler arasındaki nedenselliği bu yaklaşım ile birlikte kısa ve uzun dönem olarak ayrı ayrı yorumlayabilmek mümkündür (Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor, 2016: 209).

ARDL sınır testi, modelin kısa süreli ve uzun vadeli bileşenleri eş zamanlı olarak tahmin ederek, önem verilmemiş değişkenler ve otokorelasyonla ilgili sorunları ortadan kaldırmaktadır. Genel olarak bu teknik ile regresörlerin bir kısmı endojen olduğunda bile uzun dönemli modelde ve geçerli t-istatistiğinin tahminlerinde tarafsızlık sağlanmaktadır. ARDL sınır testinde modele dinamikler dâhil edilerek, endojenite taraflılığının düzeltileceği gösterilmektedir. Aynı zamanda ARDL

modelindeki gecikmeler uygun şekilde belirlendiğinde, basitçe değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi tahmin edilebilmektedir (Srinivasan, Kumar ve Ganesh, 2012: 399).

ARDL sınır testi için, modelimizi kullandığımız değişkenler ile uyarlayarak aşağıdaki gibi tanımlamak mümkündür:

$$\Delta Y = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_1 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_2 \Delta TUR_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_3 \Delta GFCF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_4 \Delta HC_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_5 \Delta DK_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_6 \Delta n_{t-i} + \lambda_1 Y_{t-i} + \lambda_2 TUR_{t-i} + \lambda_3 GFCF_{t-i} + \lambda_4 HC_{t-i} + \lambda_5 n_{t-i} + \varepsilon_t \quad (52)$$

52 numaralı denklemde bulunan λ_1 ve λ_5 arasındaki toplama işaretleriyle ifade edilen ilişki kısa dönem dinamikleri iken, λ_1 ve λ_2 , değişkenlerimizin arasındaki uzun dönemli ilişkiyi göstermektedir. λ_0 denklemin sabiti, Δ sembolü ilk fark faktörü ve ε_t beyaz gürültü terimidir (Arı ve Cergibozan, 2018: 443).

Hem sabit hem de trend bulunan 52 numaralı denklemin sınanmasına geçmeden önce denkleminimize uyan bir gecikme uzunluğu belirlenmesi gerekmektedir. Otokorelasyon bulunmayan gecikme uzunluğunun seçilmesi gerekmektedir. Denklemde mevcut olan p harfi gecikme uzunluğunu e_t ise hata terimini simgelemektedir. Akaike (AIC), Schwarz (SBC) ve Hannan-Quin (HQ) gibi bilgi kriterleri yardımıyla uygun gecikme uzunluğu belirlenebilmektedir. Gecikme uzunluğu belirlenen değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi F istatistiği aracılığı ile bulunabilmektedir (Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor: 2016: 208-209).

F istatistiği iki değişken arasındaki eşbütünleşme ilişkisi bulmaya yarayan bir değerdir. Bu hesaplanan F istatistik değeri, Pesaran, Shin ve Smith (2001)'in makalesinde belirttiği tablodaki değerlerin, alt ve üst limitleri belirtilen kritik değerlere göre yorumlanmaktadır. Hesaplanmış olan F istatistik değerinin adı geçen tablodaki kritik değerlerin altında olması durumunda, sıfır hipotezi kabul edilerek değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığını kabul edilmektedir. Aksine, hesaplanmış olan F istatistik değeri aynı tablodaki değerler ile karşılaştırıldığında, kritik değer üstünde kalıyor ise alternatif olan hipotez kabul edilerek, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmaktadır. Hesaplanmış olan F istatistik değeri, kontrol edilen tablodaki alt ve üst

limitlerin arasında kalan bir değer olarak belirlenmişse, diğer bir deyişle kararsız olan bölgede ise, bu durumda kesin bir yorum yapmak yanlış olacaktır. Bu nedenle alternatif eşbütünleşme testleri ile değişkenlerin sınanarak sonuç elde edilmesi gerekmektedir.

İki dönem içinde yorum yapmamızı sağlayan ARDL sınır testi için öncelikle uzun dönem ilişkisi test edilerek, yeterlilik taşıyan sonuçlara göre kısa dönem ilişkisi aranabilmektedir. Uzun dönem için hesaplanan hata teriminin, bir dönem gecikmeli değeri değişken olarak kısa dönem modeline eklenerek istatistiksel olarak anlamlılığı kontrol edilmelidir. Yapılan kontrollerin sonucuna göre değişkenlerin arasındaki eşbütünleşme ilişkisi kısa dönem için de yorumlanabilmektedir (Çetintaş ve Bektaş, 2008: 40).

9. Harvey Doğrusallık Testi

2007 yılında kendini literatüre kabul ettiren Harvey doğrusallık testi, analiz yapılan verilerin durağanlığına ya da birim kökü olup olmadığına bakmaksızın serilerin doğrusallığını test etmektedir.

$$W_{\lambda} = \{1 - \lambda\} W_0 + \lambda W_1 \quad (53)$$

36 numaralı denklemde, veriler durağan iken W_0 istatistiğini, verinin birim kökü olduğunda W_1 istatistiğini asimptotik olarak seçen bir yaklaşım ifade edilmiştir. Harvey doğrusallık testi, ağırlıklı ortalama istatistiği kullanılarak elde edilebilir. λ ile ifade edilen ağırlık şu şekilde formüle edilmiştir:

$$\lambda(U, S) = \exp(-g(U/S)^2) \quad (54)$$

U birim kök analiz istatistiğini ifade ederken, S değişkenlere uygulanan durağanlık testi istatistiğini belirtmektedir. Seriler durağanken λ değeri sıfıra, birim köke sahip ise de bu değer bire yaklaşmaktadır. Diğer analizlerde olduğu gibi temel hipotez olarak verilerin doğrusal olduğunu kabul ederek, temel hipoteze alternatif olan hipotezde ise verilerin doğrusal olduğunu reddetmektedir. Bu iki karşıt hipotez Wald test istatistiği ile sınanarak verilerin doğrusal olup olmadığı analiz edilebilmektedir (Harvey, Leybourne ve Xiao, 2007: 5-6).

10. Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model: NARDL

Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model olan NARDL, ARDL Sınır testinin asimetrik bir genişlemesidir. Diğer bir deyişle hem kısa hem uzun vadede asimetriyi yakalamaya izin veren dinamik hata düzeltme sunumudur. Eşbütünleşik ve asimetrik olmayan doğrusallığı tek bir denklemde modellemeye olanak sağlar. Ayrıca, daha küçük örneklerde daha iyi tepki göstermektedir. İlgili değişkenlerin birim kökü olup olmadığına ya da durağanlığına bakılmaksızın geçerli sonuçlar vermesi nedeniyle sahip olduğu esneklik bu modelin diğer bir avantajıdır.

Bu analiz yöntemi ile değişkenler arasında var olan uzun ve kısa dönem ilişkisi odaklanılarak, açıklayıcı değişken olarak kullanılan veriler üzerindeki negatif ve pozitif değişikliklerin bağlı değişkende meydana getirdiği etkiler belirlenmektedir.

$$y_t = \beta^+ x_t^+ + \beta^- x_t^- + u_t \quad (55)$$

38 numaralı denklem ile modellenen NARDL testinde β^+ ile β^- uzun dönem için kullanılan değeri ifade ederek otoregresif dağıtılmış ARDL yöntemi ile ilişkilendirilip asimetrik bir hata düzeltme denklemi oluşturulur. Daha sonra kabul edilen temel hipotez test edilerek uzun ve kısa dönemde aralarındaki ilişkinin varlığı analiz edilmektedir (Altıntaş, 2016: 9-10, Shin, Yu ve Greenwood-Nimmo, 2009: 4-8).

11. Gregory Hansen Tek Kırılmalı Eşbütünleşme Testi

Gregory ve Hansen (1996), geliştirdikleri eşbütünleşme testinde tek bir yapısal kırılmaya izin vermekte ve bu kırılma zamanı içsel olarak belirlenmektedir. Genel olarak uygulanan eşbütünleşme testlerinde, eşbütünleşme vektörünün zamanla değişmediği kabul edilmektedir. Ancak Gregory ve Hansen bu vektörün, analizin içsel olarak belirlediği yapısal kırılma anında değişeceğini öne sürmektedirler.

Yapılacak bu analizde de, sonuçların doğruluğu açısından verilerin durağan olması gerekmektedir. Öncelikle kırılma bulunmayan eşbütünleşme denkleminde bakacak olursak;

$$Y_{1t} = \mu + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t=1, \dots, n \quad (56)$$

Düzye de durağan olan değişken e_t ile, birinci dereceden farkı alınan ve durağanlaştırılmış değişken y_{2t} ile sembolize edilerek gösterilmiştir.

Gregory ve Hansen'in geliştirmiş oldukları bu test üç model içermektedir. Sabit kırılma, trend ile kırılma ve rejim kayması olarak modellenen bu testte, sabit model;

$$Y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \phi_{1t} + \alpha^T y_{2t} + e_t, t=1, \dots, n \quad (57)$$

Trend ile kırılma;

$$Y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \phi_{1t} + \beta t + \alpha^T y_{2t} + e_t, t=1, \dots, n \quad (58)$$

Rejim kayması;

$$Y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \phi_{1t} + \beta t + \alpha_1^T y_{2t} + \alpha_2^T y_{2t} \phi_{1t} + e_t, t=1, \dots, n \quad (59)$$

Olarak ifade edilmiştir (Tıraşoğlu ve Yıldırım, 2012: 114-115; Gregory ve Hansen, 1996: 102-103).

12. Hatemi-J Çift Kırılmalı Eşbütünleşme Testi

Hatemi-J (2008), Gregory ve Hansen (1996) tarafından öne sürülen ve analiz edilmek istenen değişkenler arasında bir yapısal kırılmaya müsaade eden eşbütünleşme testinin, iki yapısal kırılma ile genişletmiştir. Söz konusu test ile sabit ve eğimde olmak üzere iki yapısal kırılma modellenmek istenmiştir.

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^2 (\alpha_i D_{it} + \beta_i' D_{it} x_t) + \beta_0' x_t + u_t \quad (60)$$

44 numaralı denklemde yapısal değişimlerden önceki, tek kırılmadan sonra oluşan yapısal değişimi ve iki kırılmadan sonra oluşan yapısal değişimi gösteren sabit terimler belirtilmektedir. Ayrıca söz konusu modelde yapısal değişimlerden önce ve sonra eğim değişkeninde meydana gelen değişikliklere yer verilmiştir. Test edilecek veriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığının testi için ADF*, Z_α ve Z_t test istatistikleri kullanılır. Hatemi-J (2008), çalışmasında belirttiği tablo değerleri içinde, hesaplanan istatistiklerin en küçüğü kullanılır Yılancı ve Öztürk, 2011: 267-268; Hatemi-J, 2012: 448-451).

D. Zaman Serisi Analizleri

1. Birim Kök ve Eşbütünleşme Testleri

Çalışmada kullanılacak olan değişkenlerin kaynak, notasyon, gözlem sayısı, ortalama, minimum, maksimum ve standart sapma değerlerine ilişkin

tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’de verilmektedir. Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişki söz konusu tabloda yer alan çeşitli zaman serileri ile analiz edilecektir.

Tablo 1: Verilerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişken	Kaynak	Notasyon	Gözlem Sayısı	Ortalama	Min.	Max	St. Sapma
Kişi Başına GSYİH	Penn World Table	GSYH	47	8,836	8,324	9,496	0,328
Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı(%)	TÜİK ve Kültür, Dünya Bankası ve Turizm Bakanlığı	TUR	47	0,393	-1,983	1,652	1,029
Brüt Sabit Sermaye Oluşumu	Dünya Bankası	GFCF	47	3.001	2.474	3.364	0,268
Beşeri Sermaye	Penn World Table	HC	47	0,561	0,264	0,851	0,187
Döviz Kuru	Penn World Table	DK	47	-5,113	-11,618	0,783	4,723
Amortisman Değişkeni	Penn World Table	n	47	-2,685	-2,786	-2,606	0,058

Not: Min., Max. and St. Sapma sırasıyla minimum, maksimum ve standart sapmayı gösterir.

Ekonometrik analize başlamadan önce, yapılan analiz sonuçlarının hem sağlıklı olabilmesi, hem de aralarındaki ilişkinin sahte olmaması, yani Granger ve Newbold (1974) tarafından ortaya konulan sahte regresyon problemi ile karşı karşıya kalınmaması için serilerin durağan olup olmadığını sınımamız gerekmektedir. Durağan seriler ile yapılan analizlerin sonuçlarında sorun göze çarpmazken, durağan olmayan serilerle yapılan analiz sonuçları birçok soruna yol açabilmektedir. Dolayısıyla durağan olmayan serilerle çalışmak, öngörülme istenen durumlarla ilgili yanlış tahminlere sebebiyet verebilir. Bu nedenlerden dolayı kullanılacak serilerin durağanlıklarının doğru belirlenmesi yapılan analizlerin tutarlı sonuç verebilmesi açısından önem teşkil etmektedir.

Literatürde değişkenlerin durağanlıklarını kontrol etmek için çok sayıda birim kök testi mevcuttur. Çalışmamızda uygulamalarda en çok kullanılan geleneksel birim kök testlerinden Genişletilmiş Dickey-Fuller testi (ADF-1979), Phillips-Perron (PP-1988) Testi, Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS-1992) Birim Kök Testleri kullanılmaktadır. Geleneksel birim kök testlerine ek olarak yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri de zaman serisi değişkenlerinin durağanlıklarının kontrol edilmesinde kullanılmaktadır. Bu amaç için tek kırılmalı birim kök testlerinden Zivot-Andrews (2002) ve Lee Strazicich (2004) birim kök testlerine yer verilmektedir. Tek kırılmalı birim kök testleri sonrasında ise, çift kırılmalı birim kök testlerinden Lee Strazicich (2003) ve Narayan-Popp (2010) çift kırılmalı birim kök testleri kullanılmaktadır. Tek bir birim kök testi yerine birden fazla testin tercih edilmesinin sebebi bazı durumlarda kullanılan testlerin gücünün azalması ve birim kök temel hipotezin sınanmasında yanlış sonuca varılabilmemesidir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin ADF (1979) birim kök test sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Birim Kök Test Sonuçları – ADF (1979)

Değişken	Seviye		Birinci Fark	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
GSYH	0.602	-2.009	-6.414***	-6.461***
TUR	-2.331	-2.094	-5.449***	-5.541***
GFCF	-1.783	-2.785	-6.376***	-6.329***
HC	-1.025	-2.906	-2.952**	-3.711**
n	-0.625	-0.974	-4.039***	-7.719***
DK	-0.972	-1.108	-3.288**	-3.321*

Not: ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10%’da anlamlılığı ifade eder.

Tablo 2’de değişkenlere ilişkin ADF (1979) birim kök test sonuçları hem sabit hem de sabit ve trendli model için sunulmaktadır. Birim kök test sonuçlarının göre analizlerde kullanılacak değişkenlerimizin tamamı seviyede

durağan değildir. Yani, birim kök içermektedir. Buna karşın, değişkenlerimizin birinci farkı alındığında tamamının durağan hale geldiği, birim kök içermediği görülmektedir. Tabloda yer alan sonuçlara göre değişkenlerimizin tamamının I(1) olduğu sonucuna varılmaktadır.

Dickey-Fuller (ADF-1979) birim kök testinin, hata terimlerinin istatistiksel olarak birbirleri ile bağımsız ve sabit varyansa sahip olmaları durumunda, hata terimleri arasında otokorelasyon mevcut olmaz varsayımı, yapılan çalışmalarda serilerin zayıf bağımlı ve heterojen dağılımlı hata terimleri bulundurduğu tespit edildiğinden, Phillips-Peron'un (1988) hata terimlerinin arasında otokorelasyon olması durumunda kullanılabilecek bir test olarak geliştirdiği Phillips-Perron (PP-1988) birim kök testi, çalışmada ikinci durağanlık testi olarak kullanılmıştır (Dickey ve Fuller, 1979: 427-431, Phillips ve Perron: 1988: 335-346).

Tablo 3: Birim Kök Test Sonuçları – PP (1988)

Değişken	Seviye		Birinci Fark	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
GSYH	0.646	-2.160	-6.413***	-6.457***
TUR	-2.299	-2.094	-5.373***	-5.530***
GFCF	-1.775	-2.906	-6.413***	-6.364***
HC	-0.377	-1.677	-6.575***	-6.871***
n	-1.144	-1.423	-4.016***	-4.244***
DK	-0.598	-1.380	-3.257**	-3.738**

Not: ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10% 'da anlamlılığı ifade eder.

Tablo 3'te yer alan birim kök test sonuçlarına göre ADF (1979) birim kök test sonuçlarına benzer şekilde tüm değişkenlerin seviyesinde durağan olmadığı, serilerin birinci farkı alındığında durağan hale geldiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumda tüm değişkenlerimizin I(1) olduğu sonucuna varılabilmektedir.

Üçüncü birim kök testi olarak uygulanan Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS-1992) durağanlık test sonuçları Tablo 4'te listelenmiştir. KPSS (1992) durağanlık testi diğer uygulanan testlerin aksine temel hipotezi ters kurmaktadır. Yani serinin durağan olduğu sıfır hipotezine karşı serinin durağan olmadığı alternatif hipotezi sınamaktadır.

Tablo 4: Birim Kök Test Sonuçları- KPSS (1992)

Değişken	Seviye		Birinci Fark	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
GSYH	0.891***	0.148**	0.127	0.044
TUR	0.803***	0.178**	0.231	0.044
GFCF	0.778***	0.089***	0.075	0.053
HC	0.875***	0.152**	0.096	0.089
n	0.731**	0.123*	0.154	0.128*
DK	0.859***	0.117	0.181	0.138*

Not: ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10%'da anlamlılığı ifade eder.

Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS-1992) durağanlık test sonuçlarına göre ADF (1979) ve PP (1988) birim kök testlerine benzer şekilde değişkenlerin tamamının seviyelerinde durağan olmadığı, birinci farkı alındığında ise durağan hale geldiği görülmektedir. Buna tek istisna durum döviz kuru için sabit ve trendli modelde görülmektedir. Bu test sonuçlarına göre de değişkenlerimizin tamamının I(1) olduğu sonucuna varılabilmektedir.

Geleneksel birim kök testlerinden ADF (1979), PP (1988) ve KPSS (1992) test sonuçları yukarıda verildikten sonra bu bölümde yapısal kırılmaların varlığını dikkate alan birim kök test sonuçlarına yer verilecektir. İlk olarak içsel olarak tek kırılmaya izin veren Zivot-Andrews (2002) testi değişkenlere uygulanmış ve sonuçlar Tablo 5'da sunulmuştur.

Tablo 5: Birim Kök Test Sonuçları - Zivot-Andrews (2002)

Değişken	Seviye		
	Test İstatistiği	Gecikme Uzunluğu	Kırılma Tarihi
GSYH	-3.581	(0)	2001
TUR	-5.539**	(1)	1984
GFCF	-4.467	(1)	1987
HC	-7.239***	(1)	1981
n	-4.387	(4)	2003
DK	-4.602	(3)	1994

Not: Değişkenlerin gecikme uzunluğu parantez içinde gösterilir. ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10% 'da anlamlılığı ifade eder.

Tablo 5'te yapısal kırılmalı Zivot-Andrews (2002) birim kök test sonuçları Model C için yer almaktadır. Yapısal kırılmalı birim kök test sonuçlarına göre GSYH, GFCF, n ve DK değişkenleri için birim kök içerdiği yönündeki sıfır hipotezi reddedilememektedir. Buna karşın, TUR ve HC değişkenlerinin kritik değerleri aştığı ve yapısal kırılmayla durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. TUR için %5 anlam düzeyinde 1984 yılında meydana gelen kırılmayla durağan olduğu sonucuna ulaşılırken, HC için ise %1 anlam düzeyinde 1981 yılında meydana gelen kırılmayla durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Zivot-Andrews (2002) yapısal kırılmalı birim kök testi sonrasında, bir diğer tek kırılmalı birim kök testlerinden olan Lee-Strazicich (2004) test sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 6: Birim Kök Test Sonuçları Tek Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim kök Testi (2004)

Değişken	Model A		Model C	
	Test İstatistiği	Kırılma Dönemi	Test İstatistiği	Kırılma Dönemi
GSYH	-2.666	1993	-5.286***	1999
TUR	-2.693	1986	-5.526***	1997
GFCF	-3.839**	2000	-3.755	1998
HC	-4.268***	1982	-4.173*	1982
n	-2.256	2009	-6.664***	1986
DK	-2.690	2005	-4.285*	1992

Not: ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10%'da anlamlılığı ifade eder.

Yukarıda yer alan Lee-Strazicich (2004) tek kırılmalı birim kök test sonuçları Model A ve Model C için sunulmaktadır. Burada Model A serinin sabitinde kırılmayı, Model C ise hem sabit hem trendde kırılmayı analiz etmektedir. Model A için Lee-Strazicich (2004) birim kök test sonuçlarına göre GSYH, TUR, n ve DK için birim kök içerdiği yönündeki sıfır hipotezi reddedilememektedir. GFCF ve HC için ise, elde edilen test istatistiğinin kritik değerlerden yüksek olduğu ve bu değişkenlerin yapısal kırılmayla durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. GFCF için elde edilen yapısal kırılma dönemi 2000 yılı iken, HC için ise 1982 yılı yapısal kırılma dönemi olarak bulunmuştur. Model C sonuçlarına baktığımızda ise, GFCF için birim kök içerdiği yönündeki sıfır hipotezinin reddedilemediği görülmektedir. HC için %10 anlam düzeyinde 1982 yılında meydana gelen kırılmayla durağan olduğu, DK için %10 anlam düzeyinde 1992 yılında meydana gelen yapısal kırılmayla durağan olduğu GSYH için, %1 anlam düzeyinde 1999 yılında meydana gelen kırılmayla durağan olduğu, TUR için %1 anlam düzeyinde 1997 yılında meydana gelen yapısal kırılmayla durağan olduğu, n için %1 anlam düzeyinde 1986 yılında meydana gelen yapısal kırılmayla durağan olduğu sonuçlarına ulaşılmaktadır.

Geleneksel ve tek kırılmalı birim kök test sonuçları zaman serisi değişkenleri için sunulduktan sonra bu aşamada ilk olarak çift kırılmalı birim kök testlerinde Lee-Strazicich (2003) test sonuçlarına yer verilmektedir. Çift kırılmalı Lee-Strazicich (2003) birim kök test sonuçları Model A ve C için Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7: Birim Kök Test Sonuçları - Çift Kırılmalı Lee ve Strazicich Birim Kök Testi (2003)

Değişken	Model A		Model C	
	Test İstatistiği	Kırılma Dönemleri	Test İstatistiği	Kırılma Dönemleri
GSYH	-2.282	1979, 1993	-5.882***	1982, 1999
TUR	-3.054	1997, 2002	-5.955***	1993, 2000
GFCF	-3.844**	1992, 2002	-4.902	1981, 1997
HC	-4.439**	1982, 1983	-8.605***	1979, 1989
n	-2.306	1984, 2009	-10.829***	1986, 2002
DK	-2.979	1979, 2005	-6.039**	1984, 1999

Not: ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10%’da anlamlılığı ifade eder.

Lee-Strazicich (2003) çift kırılmalı birim kök test sonuçlarına göre Model A için GSYH, TUR, n ve DK için serilerin birim kök içerdiği yönündeki sıfır hipotezi reddedilememektedir. Buna karşın %5 anlam düzeyinde GFCF değişkeninin 1992 ve 2002’de meydana gelen yapısal kırılmalarla durağan olduğu HC’nin ise, 1982 ve 1983 yıllarında meydana gelen yapısal kırılmalarla durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Model C için ise, GFCF’nin birim kök içerdiği yönündeki sıfır hipotezinin reddedilemediği görülmektedir. Buna karşın, GSYH’nin 1982 ve 1999’da, TUR’un 1993 ve 2000’de, HC’nin 1979 ve 1989’da, n’nin 1986 ve 2002’de ve son olarak, DK’nin ise 1984 ve 1999’da meydana gelen yapısal kırılmalarla durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. TUR için bulunan

2000 kırılma yılı, bu yılda meydana gelen küresel kriz sonucunda oluşmaktadır.

Çift kırılmalı birim kök testlerinden Lee-Strazicich (2003) birim kök testi sonrasında Narayan-Popp (2010) çift kırılmalı birim kök test sonuçları Tablo 8’de yer almaktadır. Lee-Starazicich (2003) birim kök testinde olduğu gibi Narayan-Popp (2010) çift kırılmalı birim kök testinde de Model A ve Model C için yer almaktadır.

Tablo 8: Birim Kök Test Sonuçları - Narayan-Popp Çift Kırılmalı Birim Kök Testi (2010)

Değişken	Model A				Model C			
	Test İstatistiği	TB1	TB2		Test İstatistiği	TB1	TB2	
GSYH	-5.567***	1978	2001	(0)	-6.956***	1978	1990	(0)
TUR	-4.755**	1978	2001	(0)	-5.220***	1978	1990	(0)
GFCF	-5.846***	1984	2000	(0)	-6.065***	1985	1996	(0)
HC	-7.786***	1979	1989	(1)	-7.401***	1974	1979	(1)
n	-8.246***	1986	2006	(3)	-5.110**	1985	2004	(3)
DK	-4.003*	1989	2008	(2)	-5.492***	1988	1999	(2)

Not: Değişkenlerin gecikme uzunluğu parantez içinde gösterilir. ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10%'da anlamlılığı ifade eder.

Tabloda yer alan sonuçlara göre GSYH için 1978 ve 2001’de, TUR için 1978 ve 2001’de, GFCF için 1984 ve 2000’de, HC için 1979 ve 1989’da, n için 1986 ve 2006’da meydana gelen yapısal kırılmalarla durağan oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Model C için ise, GSYH için 1978 ve 1990, TUR için 1978 ve 1990, GFCF için 1985 ve 1996, HC için 1974 ve 1979, n için 1985 ve 2004, DK için 1988 ve 1999 yıllarında meydana gelen yapısal kırılmalarla durağan oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. TUR için meydana gelen yapısal kırılma yılları 1978, 2001 ve 1990, yine Türkiye için buhran yılları ve küresel krizin etkilediği yıllardır. Dolayısıyla analiz sonucunda

meydana gelen yapısal kırılma yılları, Türkiye'deki turizm gelirlerinde meydana gelen kriz yılları ile tutarlı olduğu görülmektedir.

Çalışmada kullanılacak değişkenlere ilişkin birim kök test sonuçları yukarıda sunulduktan sonra bu aşamada değişkenlerimiz arasındaki uzun dönemli ilişki ilk olarak ARDL sınır testi yaklaşımı ile analiz edilecektir.

ARDL sınır testi yaklaşımı için öncelikle optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızda değişkenlerin gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Schwarz bilgi kriteri dikkate alınmaktadır. Buna göre GSYH ve HC için 1, GFCF, n, TUR ve DK için 0 gecikme uzunluğu, model için uygun bulunmuştur. Tahmin edilen modele ilişkin ARDL sınır testi sonuçları Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9: ARDL Sınır Testi Sonuçları

			Kritik Değerler %1		Kritik Değerler %5	
Model	Gecikme Uzunluğu	Fistatistiği	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
F(GSYH GFCF, n, TUR, DK, HC)	(1, 0, 0, 0, 0, 1)	7.58	3.06	4.15	2.39	3.38

Not: Kritik değerler Pesaran, Shin ve Smith (2001)'ten alınmıştır.

Tabloda yer alan sonuçlara göre model F istatistiği kritik değerleri aşmaktadır. Bu durumda GSYH, GFCF, n, TUR, DK ve HC değişkenleri arasında 1968-2014 dönemi için uzun dönemli ilişki bulunmaktadır.

ARDL sınır testi yaklaşımı gibi yöntemler yapısal kırılmaların var olması durumunda değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiye ilişkin karar vermede yanlış ve tutarsız sonuçlara neden olabilmektedir. Bu yüzden çalışmada ARDL eşbütünleşme testi sonrasında yapısal kırılmanın varlığını da dikkate alan eşbütünleşme test sonuçlarına da yer verilecektir. Bu aşamada öncelikle tek yapısal kırılmaya izin veren Gregory Hansen (1996) testine sonrasında ise çift kırılmaya izin veren Hatemi-J (2012) eşbütünleşme testine yer verilecektir. Hem Gregory Hansen (1996) hem de Hatemi-J (2012) eşbütünleşme testlerinin kritik değerleri dört değişken için hesaplanmıştır. Bu sebeple bizim çalışmamızda dörtten fazla açıklayıcı

değişkenimiz olması nedeniyle Mrabet ve Alsamara (2017) ve Pata (2018)'yı takiben iki farklı modele yer verilecektir. Buna göre birinci modelimizde GFCF, n, TUR ve DK değişkenleri açıklayıcı değişken olarak yer alırken, ikinci modelimizde GFCF, n, TUR ve HC değişkenleri açıklayıcı değişkenlerimiz olarak modelde yer almaktadır.

Çalışmamızda standart eşbütünleşme testlerinden ARDL Sınır Testi sonuçlarına yer verildikten sonra yapısal kırılmanın varlığı durumunda değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin varlığını test edebilmek için tek kırılmaya izin veren Gregory-Hansen Eşbütünleşme test sonuçlarına yer verilmektedir. Tablo 10'da C, C/T ve C/S olarak adlandırılan modeller için sonuçlar yer almaktadır. Burada Model C, sabitte kırılmalı, Model C/T trendli sabitte kırılmalı ve Model C/S hem eğim hem de sabitte kırılmalı modelleri ifade etmektedir.

Tablo 10: Gregory ve Hansen Eşbütünleşme Test Sonuçları

Model	$GSYH = f(GFCF, n, TUR, DK)$		$GSYH = f(GFCF, n, TUR, HC)$	
	Zt	Kırılma Dönemi	Zt	Kırılma Dönemi
C	-4.685	2005	-4.391	1980
C/T	-5.083	1978	-5.107	1978
C/S	-7.051***	1988	-5.839	1985

Not: ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10%'da anlamlılığı ifade eder.

Tablo 10'da yer alan Gregory-Hansen Eşbütünleşme test sonuçlarına göre GSYH, GFCF, n, TUR ve DK değişkenleri arasındaki ilişkiyi analiz eden modellerden yalnızca Model C için %1 anlamlılık seviyesinde kritik değerler aşılarak sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu durumda değişkenler arasında tek bir yapısal kırılma ile eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Buna ek olarak kırılma dönemi olarak Model C için 2005, Model C/T için 1978 ve Model C/S için 1988 yılı bulunmuştur. Tabloda yer alan ikinci modelimizi oluşturan GSYH, GFCF, n, TUR ve HC değişkenleri arasındaki ilişkiyi analiz eden modeller için ise %1, %5 ve %10 anlamlılık

düzeylerinde eşbütünleşme olmadığı hipotezi kabul edilmektedir. Bu model için ise kırılma dönemi olarak Model C için 1980, Model C/T için 1978 ve Model C/S için 1985 yılı bulunmuştur.

Tek bir kırılmayla eşbütünleşme ilişkisini analiz etmemize izin veren Gregory Hansen Eşbütünleşme test sonuçlarına yukarıda yer verildikten sonra bir sonraki aşama iki içsel kırılmaya izin veren Hatemi J eşbütünleşme test sonuçlarına yer verilmektedir. Hatemi J test sonuçları Tablo 11’de yer almaktadır.

Tablo 11: Hatemi J Eşbütünleşme Test Sonuçları

Model	$GSYH = f(GFCF, n, TUR, DK)$		$GSYH = f(GFCF, n, TUR, HC)$	
	Zt	Kırılma Dönemi	Zt	Kırılma Dönemi
C	-5.374	1986, 2000	-5.164	1978, 1979
C/T	-7.550	1977, 1980	-5.822	1978, 1979
C/S	-8.643***	1985, 1996	-8.112**	1986, 1995

Not: ***, ** ve * sırasıyla 1%, 5% ve 10%’da anlamlılığı ifade eder.

Bu test için de Gregory Hansen eşbütünleşme testinde olduğu gibi C, C/T ve C/S olarak adlandırılan modeller için sonuçlar yer almaktadır. Burada Model C, sabitte kırılmalı, Model C/T trendli sabitte kırılmalı ve Model C/S hem eğim hem de sabitte kırılmalı modelleri ifade etmektedir. Hatemi J eşbütünleşme test sonuçlarına göre GSYH, GFCF, n, TUR ve DK değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test eden modelimiz için yalnızca Model C/S’de kritik değerler aşılarak sıfır hipotezi red edilmektedir. Bu durumda değişkenlerimiz arasında yapısal kırılmalarla birlikte eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Burada Model C için 1986-2000, Model C/T için 1977-1980 ve Model C/S için 1985-1996 yılları yapısal kırılma dönemleri olarak bulunmuştur. İkinci modelimiz olan GSYH, GFCF, n, TUR ve HC değişkenlerinin yer aldığı model için sonuçlara baktığımızda ilk test sonuçlarında olduğu gibi yalnızca Model C/S’de kritik değerler aşılarak sıfır hipotezi red edilmektedir. Bu durumda değişkenlerimiz arasında yapısal kırılmalarla birlikte eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Ayrıca ikinci modelimiz için Model C için 1978-1979, Model C/T için 1978-1979 ve Model C/S için 1986-1995 yılları yapısal kırılma dönemleri olarak bulunmuştur.

Çalışmada analiz edilen değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşıldıktan sonra, ARDL modelinden elde edilen uzun ve kısa dönem katsayıları Tablo 12’de yer almaktadır.

Tablo 12: ARDL (1,0,0,0,1) Modeli Tahmin Sonuçları

<i>Bağımlı Değişken: GSYH</i>	<i>Katsayılar</i>	
	<i>Kısa dönem katsayılar</i>	<i>Uzundönem katsayılar</i>
<i>Açıklayıcı değişkenler</i>		
<i>GFCF</i>	0.305 (0.030)***	0.647 (0.072)***
<i>N</i>	-1.026 (0.340)***	-1.949 (0.251)***
<i>TUR</i>	0.043 (0.015)***	0.098 (0.020)***
<i>DK</i>	-0.065 (0.015)***	0.057 (0.008)***
<i>HC</i>	0.254 (0.416)	0.567 (0.215)**
<i>Sabit</i>		12.223 (0.656)***
<i>ECT(-1)</i>	-0.411 (0.069)***	
<i>Tanımsal Testler</i>		<i>p değeri</i>
χ^2 (otokorelasyon)		0.41
χ^2 (değişen varyans)		0.50
χ^2 (Normallik)		0.60
χ^2 (Fonksiyonel form)		0.16
<i>CUSUM</i>		İstikrarlı
<i>CUSUMSQ</i>		İstikrarlı

Not: ***, **ve *, sırasıyla 1%, 5% and 10%'da anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içleri standart hataları göstermektedir.

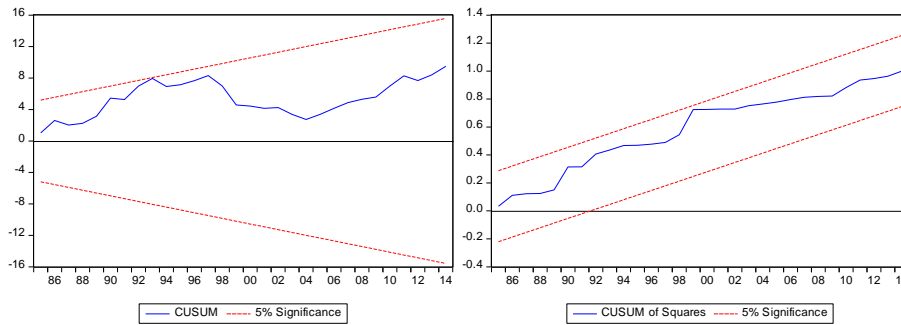
İlk olarak tahmin edilen modele ilişkin tanımsal test sonuçları incelendiğinde, modelimizin otokorelasyon, değişen varyans, normallik ve fonksiyonel form yönünden sorun taşımadığı görülmektedir. Tahmin edilen uzun dönem katsayılarına bakıldığında GFCF'nin, TUR'un, DK'nın ve HC'nin GSYH üzerinde pozitif etkisi olduğu buna karşın N'nin ise negatif etkisi olduğu görülmektedir. Modelden elde edilen sonuçlar iktisadi beklentilerle oldukça uyumludur. Buna göre gayri safi brüt sermaye oluşumundaki artışlar GSYH'yi %1 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde etkilemektedir. Amortisman değişkeninde meydana gelen artışlar uzun dönemde GSYH'yi %1 anlam düzeyinde azalttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Turizm gelirlerinin artışı %1 anlam düzeyinde GSYH'yi arttırıcı etki

yaratmaktadır. Döviz kurunda meydana gelen artışlar %1 anlam düzeyinde GSYH'yı pozitif yönde etkilemektedir. Son olarak beşeri sermayede meydana gelen artışlar %5 anlam düzeyinde GSYH'yı pozitif yönde etkilemektedir.

Kısa dönem katsayılara baktığımızda ise beşeri sermayenin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Döviz kuru dışındaki tüm değişkenlerin uzun dönemde aynı işaretlere sahip olduğu yani Gayri safi sabit sermaye oluşumu ve turizmin pozitif amortisman değişkeninin ise, negatif etkiye sahip olduğu görülmektedir. Döviz kurunda meydana gelen kısa dönemdeki artışların ise GSYH'yı azalttığı sonucuna ulaşılmaktadır.

ARDL modelinden elde edilen hata düzeltme teriminin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması modelin tutarlılığı açısından oldukça önemlidir. Çalışmada ARDL modelinin hata düzeltme terimi negatif ve %1 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre kısa dönemde ortaya çıkacak bir dengesizliğin yaklaşık %45'i bir sonraki dönemde düzeltilerek uzun dönem dengesine yaklaşması beklenilmektedir.

Buna ek olarak modelden elde edilen kısa ve uzun dönem parametrelerin tutarlılığını analiz etmek için yapılan CUSUM ve CUSUMSQ test sonuçları şekil 6'da yer almaktadır.

Şekil 6: CUSUM ve CUSUMSQ Test Sonuçları

Şekilde yer alan CUSUM ve CUSUMSQ sonuçlarına göre ARDL modeli için tahmin edilen katsayıların %5 kritik sınırlar içerisinde yer alması tahmin edilen kısa ve uzun dönem parametrelerin 1968-2014 dönemi içerisinde tutarlı olduğunu ifade etmektedir.

Burada doğrusal ARDL sınır testi sonuçlarına yer verildikten sonra değişkenlerde olası bir doğrusal olmama durumu Harvey ve Leybourne (2007) ve Harvey ve diğerleri (2008) doğrusallık testleri ile analiz edilmektedir.

Tablo 13'te Harvey ve Leybourne (2007) için W^* ve Harvey ve diğerleri (2008) için W_λ doğrusallık test istatistikleri yer almaktadır. Her iki doğrusallık testi için de kritik değerlerin aşılması serilerin doğrusal olduğu yönündeki sıfır hipotezinin reddedilerek serilerin doğrusal olmadığı yönündeki alternatif hipotezinin kabul edildiğini ifade etmektedir.

Tablo 13: Birim Kök Test Sonuçları - Harvey and Leybourne (2007) and Harvey et al. (2008) Doğrusallık Test Sonuçları

Değişken	$W_{10\%}^*$	$W_{5\%}^*$	$W_{1\%}^*$	W_λ
GSYH	3.35	3.39	3.47	17.39***
TUR	14.00***	14.13***	14.36***	1.67
GFCF	1.90	1.92	1.94	1.99
HC	13.33***	13.45***	13.66***	4.66
n	28.72***	29.17***	29.99***	2.13
DK	17.58***	17.83***	18.27***	16.10***

Notlar: W_λ için kritik değerler 9.21 (1%), 5.99 (5%) ve 4.60 (10%). W^* için kritik değerler 13.27 (1%), 9.48 (5%) ve 7.77 (10%). ***, **ve *, sırasıyla 1%, 5% and 10% düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içleri standart hataları göstermektedir.

Harvey ve Leybourne ve Harvey ve diğerleri için test sonuçlarına göre GFCF değişkeninin doğrusal olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Harvey ve diğerleri (2008)'e göre GSYH ve DK'nın doğrusal olmadığı, Harvey ve Leybourne (2007)'ye göre TUR, HC, n ve DK değişkenlerinin doğrusal olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Yukarıda Harvey ve Leybourne ve Harvey ve diğerleri için doğrusallık test sonuçlarına yer verildikten sonra bu aşamada turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki olası bir asimetrik ilişkiyi dikkate alan NARDL sınır testi yaklaşımına yer verilmektedir. NARDL Sınır testi sonuçları Tablo 14'te yer almaktadır. Buna göre hesaplanan F istatistiğinin üst kritik değerleri aşması durumu, değişkenler arasında eşbütünleşme olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 14: NARDL Modeli Tahmin Sonuçları

			Kritik Değerler %1		Kritik Değerler%5	
Model	Gecikme Uzunluğu	Fistatistiği	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
F(GSYH GFCF, n, TURPOS, TURNEG, DK, HC)	(1, 0, 0, 0, 0, 1, 0)	6.28	2.88	3.99	2.27	3.28

Not: Kritik Değerler Pesaran, Shin ve Smith (2001)'ten alınmıştır.

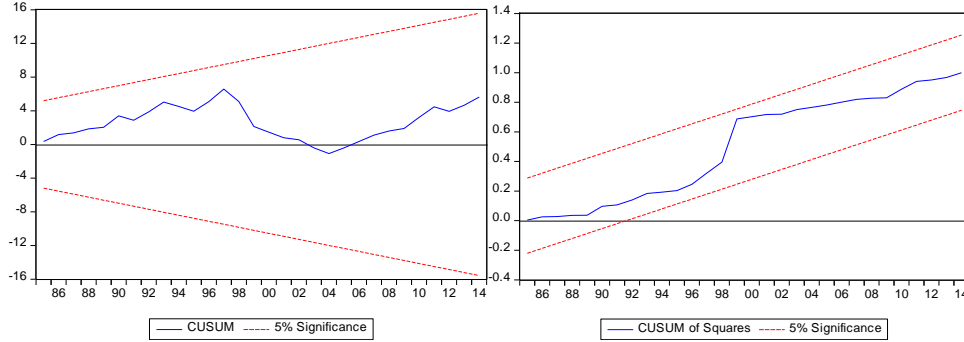
Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşıldıktan sonra elde NARDL modeline ilişkin uzun ve kısa dönem katsayılar aşağıda sunulmaktadır. NARDL modelinin tanısal test sonuçlarına bakıldığında modelin normallik, değişen varyans, otokorelasyon ve yapısal form sorunlarının bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Buna ek olarak hata terimi beklenildiği gibi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca Wald testi sonuçlarına göre hem kısa hem de uzun dönemde simetrik ilişkinin var olduğu ifade eden sıfır hipotezi red edilememiştir. Dikkat edilecek olursa buradan elde edilen katsayılar doğrusal ARDL modeli sonuçları ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu sebeple ve de asimetric ilişkinin istatistiksel olarak red edilmesi sebebiyle katsayılara ilişkin yorumlama yapılmamıştır. Bu durumda doğrusal ARDL modelinden elde ettiğimiz sonuçlarının geçerli olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Tablo 15: NARDL Sınır Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: GSYH	Katsayılar	
	Kısadönem katsayılar	Uzundönem katsayılar
Açıklayıcı Değişkenler		
GFCF	0.304 (0.031)***	0.661 (0.093)***
N	-1.044 (0.355)***	-1.982 (0.251)***
TURPOS	0.041 (0.023)*	0.108 (0.037)***
TURNEG	0.046 (0.032)	0.099 (0.041)**
DK	-0.068 (0.017)***	0.061 (0.015)***
HC	0.253 (0.440)	0.639 (0.309)**
Sabit		12.223 (0.656)***
ECT(-1)	-0.411 (0.069)***	
Tanısıl Testler		p değeri
W_{LR} (Uzun dönem simetri testi)		0.120 (0.729)
W_{SR} (Kısa dönem simetri testi)		0.127 (0.721)
χ^2 (otokorelasyon)		0.34
χ^2 (değişen varyans)		0.65
χ^2 (normallik)		0.58
χ^2 (fonksiyonel form)		0.15
CUSUM		İstikrarlı
CUSUMSQ		İstikrarlı

Not: ***, **ve *, sırasıyla 1%, 5% and 10% düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içleri standart hataları göstermektedir.

Modele ilişkin uzun ve kısa dönem katsayılarının tutarlılığını ifade eden CUSUM ve CUSUMSQ test sonuçları aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Şekil 7: CUSUM ve CUSUMSQ Test Sonuçları

Bu sonuçlara göre hem kısa hem uzun dönem parametrelerin tutarlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Çalışmanın son kısmında, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığını test edebilmek için simetrik nedensellik testlerinden Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testi kullanılacaktır. Hacker ve Hatemi-J (2006) Bootstrap Nedensellik Testi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Tabloya göre Bootstrap

yaklaşımından elde edilen MWALD test istatistiğinin Bootstrap kritik değerlerini aşması durumunda analiz edilen değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olduğunu MWALD test istatistiğinin Bootstrap değerlerinin altında kalması durumunda ise nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 16: Hacker ve Hatemi-J (2006) Bootstrap Nedensellik Testi sonuçları

Hipotezler	Test-istatistiği (MWALD)	Bootstrap Kritik değerler		
		%1	%5	%10
$H_0 = GSYH \Rightarrow TUR$	3.448	12.398	8.595	6.260
$H_0 = TUR \Rightarrow GSYH$	10.515**	13.814	9.578	7.751

Tabloda yer alan Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik test sonuçlarına göre % 5 anlamlılık düzeyinde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

SONUÇ

Turizm sektörü, hem yeni iş olanakları sağlaması, hem döviz kazandırıcı etkisi, hem de diğer sektörlere oranla daha az maliyet ile geliştirilebilen bir sektör olması nedeniyle birçok ülkede olduğu gibi Türkiye için de önemli hale gelmiştir. Literatürde yapılan çalışmalar, Türkiye gibi birçok ülkenin de turizm sektörü ile ilgilendiğini belirleyici niteliktedir.

İnsanların refah düzeylerinin artması ve daha iyi koşullarda yaşaması ülkenin ekonomik büyümesi ile oldukça ilgilidir. Ekonomik büyümeyi sağlayan önemli etkenlerden biri üretim faktörleridir. Ancak bu da yapılan yatırımla doğrudan ilişkili olduğundan, gelişmekte olan ülkelerde her zaman mümkün olmamaktadır. Bu yönden de değerlendirildiğinde turizm sektörü daha az finansman ve yatırım kullanarak, daha kısa zamanda daha iyi sonuçlar alınabilecek sektörlerden biri haline gelmektedir. Bu açıdan dünyanın en önemli endüstrilerinden biri olan turizm, ekonomik etkinliğin de hızla geliştiği sektörlerden biridir. Bu nedenle çalışmamızda, Türkiye ekonomisi için turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi brüt sabit sermaye oluşumu, beşeri sermaye, amortisman değişkeni ve döviz kuru değişkenlerinin de ekonomik büyüme üzerindeki olası etkileri dikkate alınarak 1968-2014 dönemi yıllık verileri kullanılarak hem kısa hem de uzun dönem analiz edilmektedir.

Öncelikle modeldeki değişkenlere Genişletilmiş Dickey-Fuller, Phillips-Peron, Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS), Yapısal Kırılma Testi: Zivot-Andrews Yaklaşımı, Tek Kırılmalı Lee ve Strazicich, Çift Kırılmalı Lee ve Strazicich ve Narayan-Popp Çift Kırılmalı birim kök testleri uygulanarak, değişkenlerin durağanlıkları kontrol edilmiştir.

Değişkenlerin arasındaki kısa ve uzun dönem dinamikler, ARDL Sınır Testi, NARDL Sınır testi, Gregory Hansen Tek Kırılmalı ve Hatemi J çift kırılmalı Eşbütünleşme testleri kullanılarak analiz edilmektedir. ARDL sınır testi sonuçlarına göre, gayri safi yurtiçi hasıla, turizm gelirleri, brüt sabit sermaye oluşumu, döviz kuru ve beşeri sermaye değişkenleri arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca turizm gelirleri, brüt

sabit sermaye oluşumu, döviz kuru ve beşeri sermaye değişkenlerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği buna karşın amortisman değişkeninin ise negatif yönde etkilediği tahmin sonuçlarından görülmektedir. Kısa dönemde tahmin sonuçları ise, döviz kuru haricinde diğer değişkenlerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucunu vererek, uzun dönemdeki sonuçlar ile birlikte tutarlı olduğu görülmektedir.

NARDL sınır testine göre ise, değişkenler arasında asimetric bir ilişkinin olmadığı bulunmakta, dolayısıyla ARDL sonuçlarının tutarlı ve geçerli olduğu kabul edilmektedir. Bulunan bu sonuçlar, iktisadi beklentiler ile de oldukça uyumludur. Dolayısıyla turizm gelirlerinin artışının milli geliri olumlu etkilediği sonucuna ekonometrik tahminlerden de ulaşılmaktadır.

Türkiye'nin itici bir büyüme faktörü olan turizm için, doğru strateji kurulması ve uygulanması, planlanan yöntemlerin kontrollü olarak hayata geçirilmesi önemli bir ekonomik güç olan turizm sektöründen daha fazla pay alınabilmesini sağlayacaktır. Yapılan analizler sonucunda turizm sektörü açısından genel olarak bazı önerilerde bulunulabilir. Turizm sektörünün büyümeye olan etkisini hızlandırmak için hem devlet hem de özel sektör gayret göstererek, turizme olan talebi artırıcı uygulamalara başvurmalıdır. Öte yandan turizm arzındaki artışı sağlayacak politikalara yer verilmelidir. Bu nedenle turizm sektörünü teşvik edici uygulamalar desteklenmeli, mümkünse aktarılan kaynak arttırılmalıdır.

Türkiye'nin özellikle jeopolitik konumundan sahip olduğu önem ve değerlendirilemeyen doğal ve tarihi mekânların varlığı, turizm talebini arttırabilecek önemli etkenler arasındadır. Diğer ülkelere oranla daha fazla turizm potansiyeline sahip olan ülkemiz için, turizmden elde edilen gelirin doğru yatırımlar ile arttırılabilmesi mümkündür.

Son olarak da, turizm gelirlerinin artırılması hedefi ile alternatif turizm sektörlerinin canlandırılarak bu sektöre verilen destek çoğaltılmalıdır. Unutulmamalıdır ki, turizm sektörü ile desteklenen bir ekonomi, küresel bir güç haline gelebilir.

KAYNAKÇA

- Adamou, A. ve Clerides, S. (2009). "Prospects And Limits Of Tourism-Led Growth: The International Evidence", *The Rimini Centre For Economic Analysis*, ss. 1-19.
- Adnan Hye, Q. M. ve Ali Khan, R. E. (2013). "Tourism-Led Growth Hypothesis A Case Study Of Pakistan", *Asia Pacific Journal Of Tourism Research*, C. 18, S. 4, ss. 303-313.
- Akan, Y. ve Işık, C. (2009). "Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi (1970-2007)", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 2, ss. 197-203.
- Akinboade, O. A. ve Braimoh, L. A. (2010). "International Tourism And Economic Development In South Africa A Granger Causality Test", *International Journal Of Tourism Research*, C. 12, S. 2, ss. 149-163.
- Akyüz, Y. (1977). *Sermaye Bölüşüm Büyüme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Alagöz, M. ve Erdoğan, S. (2008). "İhracat İle Turizm Gelirlerindeki Değişimin Cari İşlemler Dengesi Üzerine Etkisi: 1985-2005", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 14, ss. 214-227.
- Ari, A. ve Cergibozan, R. (2018). "Sustainable growth in Turkey: The role of trade openness, financial development, and renewable energy use", *Industrial Policy and Sustainable Growth*, ss. 435-455.
- Altıntaş, H. (2016). "Petrol fiyatlarının gıda fiyatlarına asimetric etkisi: Türkiye için nardl modeli uygulaması", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 4, ss. 1-24.
- Aslan, A. (2014). "Tourism Development And Economic Growth In The Mediterranean Countries Evidence From Panel Granger Causality Tests", *Current Issues In Tourism*, C. 17, S. 4, ss. 363-372.
- Aslan, A. (2016). "Does Tourism Cause Growth? Evidence From Turkey", *Current Issues In Tourism*, C. 19, S. 12, ss. 1176-1184.
- Aslan, A. (2008). "Türkiye'de Ekonomik Büyüme Ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, ss. 1-12.
- Ayaz, N. (2016). "Ekonomik Krizlerin Turizm Sektörüne Olan Etkileri Üzerine Bir İnceleme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 59, ss. 1360-1371.

- Aykaç Alp, E. (2010). "Türkiye’de Turizm Gelirleri İle Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28, ss. 13-24.
- Bahar, O. (2006). "Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı", *Yönetim Ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, ss. 137-150.
- Bahar, O. (2010). "Turizm Sektörüne Sağlanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (DYSY) Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986-2006)", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 1, ss. 27-40.
- Bahar, O. ve Bozkurt, K. (2010). "Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 2, ss. 255-265.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jorda, M. (2002). "Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor The Spanish Case", *Applied Economics*, C. 34, S. 7, ss. 877-884.
- Barutçugil, İ. S. (1986). *Turizm Ekonomisi ve Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş..
- Belloumi, M. (2010). "The Relationship Between Tourism Receipts, Real Effective Exchange Rate And Economic Growth In Tunisia", *International Journal Of Tourism Research*, C 12, S. 5, ss. 550-560.
- Bozkurt, E. ve Topçuoğlu, Ö. (2013). "Türkiye’de Ekonomik Büyüme Ve Turizm İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, C. 4, S. 7, ss. 91-106. <http://sbdergi.gumushane.edu.tr/DergiTamDetay.aspx?ID=80&Detay=Ozet>, (Erişim: 25.04.2018).
- Bozkurt, H. (2007). *Zaman Serileri Analizi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Brau, R., Lanza, A. ve Pigliaru, F. (2007). "How Fast Are Small Tourism Countries Growing Evidence From The Data For 1980–2003", *Tourism Economics*, C. 13, S. 4, ss. 603-613.
- Brida, J. G. ve Pulina, M. (2010). "A Literature Review On The Tourism-Led-Growth Hypothesis", ss. 1-26, file:///C:/Users/elifaltun/Downloads/A_literature_review_on_the_tourism-led-growth_hypo.pdf, (Erişim: 01.05.2018).
- Brida, J. G., Barquet, A. ve Risso, W. A. (2009). "Causality Between Economic Growth And Tourism Expansion Empirical Evidence From

Trentino-Alto Adige”, *Tourismos: An International Multidisciplinary Journal Of Tourism*, C. 5, S. 2, ss. 87-98.

Brida, J. G. ve öte. (2010). “Research Note The Tourism-Led Growth Hypothesis For Uruguay”, *Tourism Economics*, C. 16, S. 3, ss. 765-771.

Brida, J. G., Punzo, L. F. ve Risso, W. A. (2011). “Research Note Tourism As A Factor Of Growth–The Case Of Brazil”, *Tourism Economics*, C. 17, S. 6, ss. 1375-1386.

Büyükalvarcı, A., Şapçılar, M. C. Ve Bayrakçı, S. (2016). “Kalkınma Planları Kapsamında Turizm Endüstrisinin Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, S. 11, ss. 186-201.

Cergibozan, R. (2015). *Türkiye’deki Para Krizlerinin Belirleyicileri: Ekonometrik Bir Yaklaşım*, Doktora Tezi. Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/> (Tez No.415737).

Chen, C. F. ve Chiou-Wei, S. Z. (2009). “Tourism Expansion, Tourism Uncertainty And Economic Growth New Evidence From Taiwan And Korea”, *Tourism Management*, C. 30, S. 6, ss. 812-818.

Cihangir, M., Erkan, B. ve Harbalıoğlu, M. (2014). “The Effect On Current Account Of Net Tourism Revenues In Turkey”, *European Scientific Journal*, C. 10, S. 13, ss. 47-65.

Clancy, M. (2001). “Mexican Tourism Export Growth And Structural Change Since 1970”, *Latin American Research Review*, C. 36,S. 1, ss. 128-150.

Cortés-Jiménez, I. (2008). “Which Type Of Tourism Matters To The Regional Economic Growth The Cases Of Spain And Italy”, *International Journal Of Tourism Research*, C. 10, S. 2, ss. 127-139.

Cortés-Jiménez, I. ve Pulina, M. (2006). “A Further Step Into The ELGH And TLGH For Spain And Italy”, ss. 3-25, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=932509, (Erişim: 27.04.2018).

Cortés-Jiménez, I. ve öte. (2009). “Tourism And Exports As A Means Of Growth”, *Research Institute Of Applied Economics*, C. 10, ss. 1-28.

Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç. (2008). “Türkiye’de Turizm Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa Ve Uzun Dönemli İlişkiler”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 1, ss. 37-44.

Çımat, A. ve Bahar, O. (2003). “Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri Ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akdeniz*

Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 3, S. 6, ss. 1-18.

Çil Yavuz, N. (2006). “Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma Ve Nedensellik Analizi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 7, S. 2, ss.162-171.

Çoban, O. ve Özcan, C. C. (2013). “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, ss. 243-261.

Darıcan, M. F. (2015). “Ekonomik Krizler ve Türkiye”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, C. 45, S. 17, ss. 36-46.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). “Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/9/plan1.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).

Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). “İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/8/plan2.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).

Devlet Planlama Teşkilatı. (1972). “Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/7/plan3.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).

Devlet Planlama Teşkilatı. (1978). “Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/6/plan4.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).

Devlet Planlama Teşkilatı. (1984). “Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/5/plan5.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).

Devlet Planlama Teşkilatı. (1989). “Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/4/plan6.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).

Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). “Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).

- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). “Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2011-2005”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/2/plan8.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2006). “Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013”, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/1/plan9.pdf> (Erişim: 3 Temmuz 2018).
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2013). “Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018”, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu_Kalk%C4%B1nma_Plan%C4%B1.pdf (Erişim: 3 Temmuz 2018).
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). “Distribution Of The Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root”, *Journal Of The American Statistical Association*, C. 74, S. 366a, ss. 427-431.
- Dilek, S. E. ve Kulakoğlu Dilek, N. (2017). “Dünyada Ve Türkiye’de Yaşanan Olayların Turizme Yansımaları: 1960’tan Günümüze Tarihsel Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 2, ss. 1083-1108.
- Dritsakis, N. (2004). “Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor An Empirical Investigation For Greece Using Causality Analysis”, *Tourism Economics*, C. 10, S. 3, ss. 305-316.
- Durbarry, R. (2004). “Tourism And Economic Growth The Case Of Mauritius”, *Tourism Economics*, C. 10, S. 4, ss. 389-401.
- Durgun Kaygısız, A. (2015). “Net Turizm Gelirleri Ve Büyüme İlişkisi: Var Model-Granger Nedensellik Analizi”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2, ss. 155-164.
- Ekanayake, E. M. ve Long, A. E. (2012). “Tourism Development And Economic Growth İn Developing Countries”, *The International Journal Of Business And Finance Research*, C. 6, S. 1, ss. 51-63.
- Emsen, Ö. S. ve Değer, M. K. (2004). “Turizm Üzerine Terörizmin Etkileri: 1984-2001 Türkiye Deneyimi”. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 7, ss. 67-83.
- Esenyel, N. M. (2017). “Türkiye’de Enerji Yakınsama Hipotezinin Sınanması: Yapısal Kırılmalı Birim Kök Analizi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 6, S. 3, ss. 42-52.

- Eugenio-Martín, J. L., Martín Morales, N. ve Scarpa, R. (2004). "Tourism And Economic Growth In Latin American Countries A Panel Data Approach", <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract-id=504482>, (Erişim: 28.04.2018).
- Erdoğan, S. (2010). "Küresel Kriz Döneminde İhracat Ve Turizm Gelirleri İle Büyümenin Türkiye Ekonomik Performansına Etkisi: Topsis Yöntemi İle Analiz", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 20, ss. 219-231.
- Ertuğrul, H. M. ve Mangir, F. (2015). "The Tourism-Led Growth Hypothesis: Empirical Evidence From Turkey", *Current Issues In Tourism*, C. 18, S. 7, ss. 633-646.
- Fayissa, B., Nsiah, C. ve Tadasse, B. (2008). "Impact Of Tourism On Economic Growth And Development In Africa", *Tourism Economics*, C. 14, S. 4, ss. 807-818.
- Figini, P. ve Vici, L. (2010). "Tourism And Growth In A Cross Section Of Countries", *Tourism Economics*, C. 16, S. 4, ss. 789-805.
- Granger, C. W. J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral", *Ekonometrica*, C. 37, S. 3, ss. 424-438.
- Granger, C. W. ve Yoon, G. (2002). "Hidden Cointegration", *University of California, Economics Working Paper*, ss. 1-48.
- Gregory, A. W. ve Hansen, B. E. (1996). "Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts", *Journal of econometrics*, C. 70, S. 1, ss. 99-126.
- Göçen, S., Yirik, ř. ve Yılmaz, Y. (2011). "Türkiye'de Krizler ve Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 2, ss. 493-509.
- Gökovalı, Ü. ve Bahar, O. (2006). "Contribution Of Tourism To Economic Growth A Panel Data Approach", *Anatolia*, C. 17, S. 2, ss. 155-167.
- Gökovalı, Ü. (2010). "Contribution Of Tourism To Economic Growth In Turkey", *Anatolia*, C. 21, S. 1, ss. 139-153.
- Göktaş, Ö. (2005). *Teorik ve Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- Gündüz, L. ve Hatemi-J, A. (2005). "Is The Tourism-Led Growth Hypothesis Valid For Turkey?", *Applied Economics Letters*, C. 12, S. 8, ss. 499-504.

- Hacker, R. S. ve Hatemi-J, A. (2006). "Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application", *Applied Economics*, C. 38, S. 13, ss. 1489-1500.
- Hatemi-j, A. (2012). "Asymmetric causality tests with an application", *Empirical Economics*, C. 43, S. 1, ss. 447-456.
- Ishikawa, N. ve Fukushige, M. (2007). "Impacts Of Tourism And Fiscal Expenditure To Remote Islands The Case Of The Amami Islands In Japan", *Applied Economics Letters*, C. 14, S. 9, ss. 661-666.
- Islam, N. (1995). "Growth empirics: a panel data approach", *The Quarterly Journal of Economics*, C. 110, S. 4, ss. 1127-1170.
- Işık, C. (2010). "Türkiye'de Yabancı Ziyaretçi Harcaması Ve Turizm Gelirleri İlişkisi: Bir Eş-Bütünleşme Analizi (1970-2008)", *Sosyoekonomi*, S. 2, ss. 211-128.
- Kesimli, I. G. (2011). "Turizm Perspektifinden Politik Krizlerin Ekonomiye Yansımaları", *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, C. 1, S. 1, ss. 25-42.
- İnal, V. (2013). *Büyüme Teorisinin Gelişimi ve Türkiye'nin Büyüme Sorunları*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Jalil, A., Mahmood, T. ve Idrees, M. (2013). "Tourism–Growth Nexus In Pakistan Evidence From ARDL Bounds Tests", *Economic Modelling*, C. 35, ss. 185-191.
- Jones, C. I. (2007). *İktisadi Büyümeye Giriş*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Kadir, N. ve Jusoff, K. (2010). "The Cointegration And Causality Tests For Tourism And Trade In Malaysia", *International Journal Of Economics And Finance*, C. 2, S. 1, ss. 138.
- Kaplan, M. ve Çelik, T. (2008). "The Impact Of Tourism On Economic Performance: The Case Of Turkey", *The International Journal Of Applied Economics And Finance*, C. 2, S. 1, ss. 13-18.
- Kara, O. ve Çömlekçi, İ. ve Kaya, V. (2012). "Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992–2011)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 1, ss. 75-100.
- Karaçuka, M. Ve Çelik, N. (2014). "Turizm Talebinin Terör Olayları Karşısındaki Duyarlılığı: Türkiye Örneği", *VII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*, ss. 282-296.

- Katircioğlu, S. (2009). "Tourism, Trade And Growth The Case Of Cyprus", *Applied Economics*, C. 41, S. 21, ss. 2741-2750.
- Katircioğlu, S. (2010). "Research Note Testing The Tourism-Led Growth Hypothesis For Singapore–An Empirical Investigation From Bounds Test To Cointegration And Granger Causality Tests", *Tourism Economics*, C. 16, S. 4, ss. 1095-1101.
- Katircioğlu, S. T. (2009). "Revisiting The Tourism-Led-Growth Hypothesis For Turkey Using The Bounds Test And Johansen Approach For Cointegration", *Tourism Management*, C. 30, S. 1, ss. 17-20.
- Katircioğlu, S. T. (2010). "International Tourism, Higher Education And Economic Growth The Case Of North Cyprus", *The World Economy*, C. 33, S. 12, ss. 1955-1972.
- Khalil, S., Kakar, M. K. ve Malik, A. (2007). "Role Of Tourism İn Economic Growth Empirical Evidence From Pakistan", *The Pakistan Development Review*, C. 46, S. 4, ss. 985-995.
- Kıngır, S., Sancar, M. F. Ve Akay, B. (2012). "Turizm İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetiminin Krizlerden Etkilenme Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma: Şanlıurfa Örneği", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 4, ss. 7-30.
- Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. (2008). "Türkiye'de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, ss. 351-360.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. ve Karaçor, Z. (2016). "Türkiye'de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı", *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C. 23, S. 1, ss. 203-215.
- Kibara, O. N., Odhiambo, N. M. ve Njuguna, J. M. (2012). "Tourism And Economic Growth İn Kenya An Empirical Investigation", *The International Business & Economics Research Journal*, C. 11, S. 5, ss. 517-528.
- Kim, H. J., Chen, M. H. ve Jang, S. (2006). "Tourism Expansion And Economic Development The Case Of Taiwan", *Tourism Management*, C. 27, S. 5, ss. 925-933.
- Köşker, H. (2017). "Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri Üzerine Bir Araştırma: 2016 Yılı Türkiye Örneği", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 62, ss. 216-230.

- Kreishan, F. M. (2011). "Time-Series Evidence For Tourism-Led Growth Hypothesis A Case Study Of Jordan", *International Management Review*, C. 7, S. 1, ss. 89-93.
- Kutlar, A. (1998). *Bilgisayar Uygulamalı Ekonomiye Giriş*. Sivas: Beta Basım A.Ş..
- Küçükaltan, D. ve Terzioğlu, M. K. (2013). "Economic Impact Of Tourism Demand: Evidence From Turkey", *Anatolia*, C: 24, S. 3, ss. 484-488.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). "Testing The Null Hypothesis Of Stationarity Against The Alternative Of A Unit Root How Sure Are We That Economic Time Series Have A Unit Root?", *Journal of Econometrics*, C. 54, S. (1-3), ss. 159-178.
- Lanza, A., Temple, P. ve Urga, G. (2003). "The Implications Of Tourism Specialisation In The Long Run An Econometric Analysis For 13 OECD Economies", *Tourism Management*, C. 24, S. 3, ss. 315-321.
- Lean, H. H. ve Tang, C. F. (2010). "Is The Tourism-Led Growth Hypothesis Stable For Malaysia A Note", *International Journal Of Tourism Research*, C. 12, S. 4, ss. 375-378.
- Lee, C. C. ve Chang, C. P. (2008). "Tourism Development And Economic Growth A Closer Look At Panels", *Tourism Management*, C. 29, s. 1, ss. 180-192.
- Lee, C. G. (2008). "Tourism And Economic Growth The Case Of Singapore", *Regional And Sectoral Economic Studies*, C. 8, S. 1, ss. 89-98.
- Louca, C. (2006). "Income And Expenditure In The Tourism Industry Time Series Evidence From Cyprus", *Tourism Economics*, C. 12, S. 4, ss. 603-617.
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003). "Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks". *Review of economics and statistics*, C. 85, S. 4, ss. 1082-1089.
- Lee, J. Ve Strazicich, M. C. (2004). "Minimum LM unit root test with one structural break", *Manuscript, Department of Economics, Appalachian State University*, ss. 1-16.
- Mahmoudinia, D., Salimi Soderjani, E. ve Pourshahabi, F. (2011). "Economic Growth, Tourism Receipts And Exchange Rate In Mena Zone Using Panel Causality Technique", *Iranian Economic Review*, C. 15, S.29, ss. 129-146.
- Malik, S. ve öte. (2010). "Tourism, Economic Growth And Current Account Deficit In Pakistan Evidence From Co-Integration And Causal

- Analysis”, *European Journal Of Economics, Finance And Administrative Sciences*, C. 22, ss. 21-31.
- Mervar, A. ve Payne, J. E. (2007). “Analysis Of Foreign Tourism Demand For Croatian Destinations Long-Run Elasticity Estimates”, *Tourism Economics*, C. 13, S. 3, ss. 407-420.
- Murat, S., Şener, S. ve Yılançı, V. (2013). “İktisadi Krizler, Doğal Afetler, Terör Faaliyetleri Türkiye'ye Gelen Turistler Üzerinde Etkili mi?”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 63, S. 1, ss. 1-15.
- Narayan, P. K. (2004). “Fiji's Tourism Demand The ARDL Approach To Cointegration”, *Tourism Economics*, C. 10, S. 2, ss.193-206.
- Narayan, P. K. ve Popp, S. (2010). “A new unit root test with two structural breaks in level and slope at unknown time”, *Journal of Applied Statistics*, C. 37, S. 9, ss. 1425-1438.
- Narayan, P. K. Ve öte. (2010). “Tourism And Economic Growth A Panel Data Analysis For Pacific Island Countries”, *Tourism Economics*, C. 16, S. 1, ss. 169-183.
- Nowak, J. J., Sahli, M. ve Cortés-Jiménez, I. (2007). “Tourism, Capital Good Imports And Economic Growth Theory And Evidence For Spain”, *Tourism Economics*, C. 13, S. 4, ss. 515-536.
- Oh, C. O. (2005). “The Contribution Of Tourism Development To Economic Growth İn The Korean Economy”, *Tourism Management*, C. 26, S. 1, ss. 39-44.
- Olalı, H. Ve Timur, A. (1988). *Turizm Ekonomisi*. İzmir: Ofis Ticaret Matbaacılık Şti..
- Öksüz, B. ve Batu, M. (2017) “Kriz İletişimi Ve Turizm 2016 Yılı Terör Saldırıları”, *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi*, S. 1, ss. 85-108, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/357998>, (Erişim: 02.07.2018).
- Özcan, C. C. (2015). “Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik Ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 46, ss. 177-199.
- Özcan, C. C. (2015). “Türkiye’de Turizm Gelirinin Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 24, S. 1, ss. 203-220.

- Özer, M. ve Kırca, M. (2014). “Turizm Gelirleri, İhracat Ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi”, 3. *Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*, ss. 684-707.
- Öztürk, İ. ve Acaravcı, A. (2009). “On The Causality Between Tourism Growth And Economic Growth: Empirical Evidence From Turkey”, *Transylvanian Review Of Administrative Sciences*, C. 5, S. 25, ss. 73-81.
- Patsouratis, V., Frangouli, Z. ve Anastasopoulos, G. (2005). “Competition İn Tourism Among The Mediterranean Countries”, *Applied Economics*, C. 37, S. 16, ss. 1865-1870.
- Payne, J. E. ve Mervar, A. (2010). “Research Note The Tourism–Growth Nexus İn Croatia”, *Tourism Economics*, C. 16, S. 4, ss. 1089-1094.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). “Bounds testing approaches to the analysis of level relationships”, *Journal of applied econometrics*, C. 16, S. 3, ss. 289-326.
- Pekmezci, A. ve Bozkurt, K. (2016). “Döviz Kuru Ve Ekonomik Büyüme: Türk Turizm Sektörü İçin Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 24, ss. 97-110.
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). “Testing For A Unit Root İn Time Series Regression”, *Biometrika*, C. 75, S. 2, ss. 335-346.
- Po, W. C. ve Huang, B. N. (2008). “Tourism Development And Economic Growth–A Nonlinear Approach”, *Physica A*, C. 387, S. 22, ss. 5535-5542.
- Polat, E. ve Günay, S. (2012). “Türkiye'de Turizm Ve İhracat Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Testi: Eşbütünleşme Ve Nedensellik Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 16, S. 2, ss. 204-211.
- Proenca, S. ve Soukiazis, E. (2005). “Tourism As An Alternative Source Of Regional Growth İn Portugal”, Centro De Estudos Da Uniao Europeia Faculdade De Economia Da Unversidade De Coimbra, http://www4.fe.uc.pt/ceue/working_papers/ieliassara34.pdf, (Erişim: 28.04.2018).
- Samırkaş, M. ve Samırkaş, M. C. (2014). “Turizm Sektörünün Ekonomik Büyüme Etkisi: Türkiye Örneği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1, ss. 63-76.
- Samimi, A. J., Sadeghi, S. ve Sadeghi, S. (2011). “Tourism And Economic Growth İn Developing Countries P-VAR Approach”, *Middle-East Journal Of Scientific Research*, C. 10, S. 1, ss. 28-32.

- Sanchez Carrera, E. J., Brida, J. G. ve Risso, W. A. (2007). "Tourism's Impact On Long-Run Mexican Economic Growth", *Economics Bulletin*, C. 3, S. 21, ss 1-8.
- Santana-Gallego, M., Ledesma-Rodríguez, F. J. ve Pérez-Rodríguez, J. V. (2010). "Exchange Rate Regimes And Tourism", *Tourism Economics*, C. 16, S. 1, ss. 25-43.
- Sarı, Y. ve Seçilmiş, C. (2010). "2008 Yılı Finansal Ekonomik Krizinin Türkiye Turizm Sektörüne Yansımaları Üzerine Bir Araştırma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 5, S. 1, ss. 191-204.
- Savaş, B. Beşkaya, A. ve Şamiloğlu, F. (2012). "Analyzing The Impact Of International Tourism On Economic Growth İn Turkey", *Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 12, ss. 121-136.
- Sequeira, T. N. ve Maçãs Nunes, P. (2008). "Does Tourism Influence Economic Growth A Dynamic Panel Data Approach", *Applied Economics*, C. 40, S. 18, ss. 2431-2441.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Shan, J. ve Wilson, K. (2001). "Causality Between Trade And Tourism Empirical Evidence From China", *Applied Economics Letters*, C. 8, S. 4, ss. 279-283.
- Shin, Y., Yu, B. ve Greenwood-Nimmo, M. (2009). "Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in an ARDL framework", *In International Conference on Applied Economics and Time Series Econometrics*, ss. 1-35.
- Skerritt, D. ve Huybers, T. (2005). "The Effect Of International Tourism On Economic Development An Empirical Analysis", *Asia Pacific Journal Of Tourism Research*, C. 10, S. 1, ss. 23-43.
- Solow, R. M. (1956). "A Contribution to The Theory of economic Growth", *The Quarterly Journal Of Economics*, C. 70, S. 1, ss. 65-94.
- Soukiazis, E. ve Proença, S. (2008). "Tourism As An Alternative Source Of Regional Growth İn Portugal", A Panel Data Analysis At Nuts II And III Levels", *Portuguese Economic Journal*, C. 7, S. 1, ss. 43-61.
- Srinivasan, P., Kumar, P. K. S. ve Ganesh, L. (2012). "Tourism And Economic Growth İn Sri Lanka An ARDL Bounds Testing Approach", *Environment And Urbanization Asia*, C. 3, S. 2, ss. 397-405.

- Sr. M. V. ve Croes, R. R. (2003). "Growth, Development And Tourism İn A Small Economy Evidence From Aruba", *International Journal Of Tourism Research*, C. 5, S. 5, ss. 315-330.
- Stauvermann, P.J. ve öte. (2018). "Effect of Tourism On Economic Growth Of Sri Lanka: Accounting For Capital Per Worker, Exchange Rate And Structural Breaks", *Economic Change And Restructuring*, C. 51, S. 1, ss.49-68.
- Swan, T. W. (1956). "Economic growth and capital accumulation". *Economic record*, C. 32, S. 2, ss. 334-361.
- T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2013). "Ziyaretçi ve Dönen Vatandaş Sayısı, Turizm Gelir - Gider ve Ortalama Harcama", <http://www.kultur.gov.tr/>, (Erişim: 03.07.2018).
- Taban, S. Ve öte. (2013). *İktisadi Büyüme*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Tang, C. F. ve Abosedra, S. (2014). "Small Sample Evidence On The Tourism-Led Growth Hypothesis In Lebanon", *Current Issues İn Tourism*, C. 17, S. 3, ss. 234-246.
- Tang, C. F. ve Tan, E. C. (2015). "Does Tourism Effectively Stimulate Malaysia's Economic Growth", *Tourism Management*, C. 46, ss. 158-163.
- Tarı, R. (2011). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Tekin, E. ve Çöpoğlu, M. O. (2018). "Uluslararası Politik Krizlerin Küçük Ve Orta Büyüklükteki Konaklama İşletmelerine Etkisi", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, C. 8, S. 22, ss. 393-411.
- Tellioglu, S. ve Tekin, M. (2016). "Türkiye'de İç Turizm Hareketlerinin İncelenmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 32, ss. 488-507.
- Terzi, H. (2015). "Is The Tourism-Led Growth Hypothesis (TLGH) Valid For Turkey?", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 16, S. 2, ss. 165-178.
- Tıraşoğlu, B. Y. (2014). "Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri İle OECD Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Geçerliliğinin Testi", *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, S. 20, ss. 68-87.
- Tıraşoğlu, M. ve Yıldırım, B. (2012). "Yapısal kırılma durumunda sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir uygulama", *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, C. 2, S. 2, ss. 111-117.

- Token, B. (2007). "Türkiye'de turizm sektörü teşviklerinin değerlendirilmesi", *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 14, S. 2, ss. 81-92.
- Topallı, N. (2015). "Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: 1963-2011", *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*, S. 14, ss. 339-352.
- Turan, T. (2008). *İktisadi Büyüme Teorisine Giriş*. İstanbul: Yayın Yayıncılık.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2017). "Turizm Geliri, Gideri ve Ortalama Geceleme Sayısı, 2001 – 2017", <http://www.tuik.gov.tr>, (Erişim: 01.07.2018).
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2018). "Türkiye'ye Gelen Yabancıların Yıllara Ve Aylara Göre Dağılımı (1990 - 2018)", <https://www.tursab.org.tr/>, (Erişim: 01.07.2018).
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2018). "Turizmin Ekonomideki Yeri GSMH İçindeki Payı, 1963-2017", <https://www.tursab.org.tr/>, (Erişim: 01.07.2018).
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2018). "Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Kapama Payı (1996-2017)", <https://www.tursab.org.tr/>, (Erişim: 01.07.2018).
- Uysal, D., Erdoğan, S. ve Mucuk, M. (2004). "Türkiye'de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003)", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 8, ss. 163-170.
- Ünsal, E. M. (2007). *İktisadi Büyüme*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Webber, A. G. (2001). "Exchange Rate Volatility And Cointegration İn Tourism Demand", *Journal Of Travel Research*, C. 39, S. 4, ss. 398-405.
- Yamak, N. ve Tanrıöver, B. ve Güneysu, F. (2012). "Turizm–Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 26, S. 2, ss. 205-220.
- Yeldan, E. (2011). *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Yıllancı, V. (2009). "Yapısal kırılmalar altında Türkiye için işsizlik histerisinin sınanması", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 10, S. 2, ss. 324-335.

- Yıllancı, V. ve Bozoklu, Ş. (2014). “Türk Sermaye Piyasasında Fiyat ve İşlem Hacmi İlişkisi: Zamanla Değişen Asimetrik Nedensellik Analizi”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, C. 14, S. 2, ss. 211-220.
- Yıllancı, V. ve Öztürk, Z. (2011). “Türkiye ile En Büyük Beş Ticaret Ortağının Hisse Senedi Piyasaları Arasındaki Entegrasyon İlişkisinin Analizi: Yapısal Kırılmalı Birim Kök Ve Eşbütünleşme Analizi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 36, ss. 261-279.
- Yıldırım, J. ve Öcal, N. (2004). “Tourism And Economic Growth İn Turkey”, *Ekonomik Yaklaşım*, C. 15, S. 52-53, ss. 131-141.
- Yıldız, Z. ve Durgun, A. (2010). “2008 Küresel Ekonomik Krizi ve Turizm Sektörü Üzerine Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C. 2, S. 1, ss. 1-15.
- Yurtseven, Ç. (2012). “International Tourism And Economic Development İn Turkey: A Vector Approach”, *Afro Euroasian Studies*, C. 1, S. 2, ss. 37-50.
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (2002). “Further Evidence On The Great Crash, The Oil-Price Shock, And The Unit-Root Hypothesis”, *Journal Of Business & Economic Statistics*, C. 20, S. 1, ss. 25-44.
- Zurnacı, C. Ve Karaöz, M. (2015). “İkili Vize Serbestliği Anlaşmalarının Gelen Turist Sayılarına Etkisi: Türkiye Örneği”. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 32, ss. 18-38.

EK

Tablo 17: Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizine İlişkin Yapılmış Uluslararası Çalışmalar

ÇALIŞMA	VERİ SETİ	MODEL	DEĞİŞKENLER	ÜLKE/ÜLKELER	SONUÇ
Adamou ve Clerides (2009)	1980-2005	Panel Veri Analizi	Turizm gelirleri ve GSYİH	162 Ülke	Turizmde uzmanlaşma ekonomik büyümeye azalan oranda katkıda bulunmaktadır.
Adnan Hye ve Ali Khan (2013)	1971-2008	Johansen Eşbütünleşme, Engle ve Granger Nedensellik Testi ve ARDL	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Pakistan	Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme
Akinboade ve Braimoh (2010)	1980-2005	VAR ve Granger Nedensellik Testi	GSYİH, Uluslararası Turizm Gelirleri, Reel Döviz Kuru ve İhracat	Afrika Ülkeleri	Kısa ve Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme
Aslan (2014)	1995-2010	Granger Nedensellik Testi	Reel GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Akdeniz Ülkeleri	Turizm ↔ Büyüme
Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002)	1975:1-1997:1	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	GSYİH, Turizm Gelirleri ve Döviz Kuru	İspanya	Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme
Belloumi (2010)	1970-2007	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik Testi, VAR	Reel GSYİH ve Uluslararası Turizm Gelirleri ve Döviz Kuru	Tunus	Turizm → Büyüme

Brau, Lanza ve Pigliaru (2007)	1980-2003	Regresyon Analizi	Ülke Büyüklüğü, Turizm Uzmanlığı, Reel GSYİH ve Turizm Gelirleri	Küçük Ülkeler	Küçük ülkeler turizmde uzmanlaştıkça daha hızlı büyürler.
Brida ve Pulina (2010)	2002-2010	Granger Nedensellik Testi, VAR ve VECM	Turizm Gelirleri, Turizm Fiyatları ve GSYİH	Latin Amerika Ülkeleri	Kısa ve Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme
Brida, Barquet ve Risso (2010)	1980-2006	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi, VAR ve VECM	Reel GSYİH ve Turizm Gelirleri	İtalya	Uzun Dönem: Turizm → Büyüme
Brida ve diğerleri (2010)	1987-2006	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Reel GSYİH, Turizm Gelirleri ve Döviz Kuru	Uruguay	Turizm → Büyüme
Brida, Punzo ve Risso (2011)	1965-2007	Johansen Eşbütünleşme ve VAR	Uluslararası Turizm Gelirleri ve Döviz Kuru	Brezilya	Turizm → Büyüme
Chen ve Chiou (2009)	1975:1-2007:1	EGARCH-M Model ve ARCH	Reel GSYH, Reel Döviz Kurları ve Turizm Gelirleri	Tayvan ve Kore	Turizm → Büyüme
Cortés-Jiménez (2008)	1990-2004	Regresyon Analizi	Turist Sayıları, Uluslararası ve iç turizm gelirleri	İspanya ve İtalya	Turizm → Büyüme
Cortés-Jiménez ve Pulina (2006)	1964-2000 1954-2000	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik Analizi ve VAR Modeli	İhracat, Uluslararası Turizm Gelirleri, GSYİH, fiziksel ve insan sermayesi	İspanya ve İtalya	Uzun Dönemde: Ticaret ve Turizm ↔ Büyüme

Cortés-Jiménez ve diğerleri (2009)	1954-2000 1964-2000	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Reel GSYİH, fiziksel ve insan sermayesi	İspanya	Uzun Dönemde: İhracat ve Turizm → Büyüme
Dritsakis (2004)	1960:1-2000:4	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi, VAR	Turizm Gelirleri, GSYİH ve Döviz Kuru	Yunanistan	Turizm ↔ Büyüme
Durbarry (2004)	1952-1999 1970-1999	VAR-Johansen Eşbütünleşme-Granger Nedensellik Testi	GSYİH, Reel Efektif Döviz Kuru ve Uluslararası Turizm Gelirleri	Mauritius Adası	Turizm ↔ Büyüme Reel Efektif Döviz Kuru ↔ Büyüme
Ekanayake ve Long (2012)	1995-2009	Panel Eşbütünleşme, Granger Nedensellik Testi	Turizm Gelirleri ve GSYİH	Gelişen Ülkeler (140 Ülke)	Turizm ≠ Büyüme
Eugenio-Martín, Martín Morales ve Scarpa (2004)	1985-1998	Arellano-Bond, En Küçük Kareler Yöntemi	Turizm Gelirleri ve GSYH	Latin Amerika Ülkeleri	Gelişmiş Ülkeler: Turizm ≠ Büyüme Diğer Ülkeler: Turizm → Büyüme
Fayissa, Nsiah ve Tadasse (2008)	1995-2004	Arellano-Bond	Turist Sayısı, Turizm Gelirleri ve GSYH	Afrika	Turizm → Büyüme
Figini ve Vivi (2010)	1980-2005	BLP	Turizm Gelirleri ve GSYH	150 Ülke	Turizm büyümeyi etkileyen tek faktör değildir.

Gökovalı ve Bahar (2006)	1987-2002	En Küçük Kareler Yöntemi	Turizm Gelirleri ve GSYH	Akdeniz Ülkeleri	Turizm → Büyüme
Ishikawa ve Fukushige (2007)	1976-2001	Doğrusal ve log-dog modeller	Turist Sayısı ve GSYİH	Japonya	Veriler analiz için yeterli değildir.
Jalil, Mahmood ve Idress (2013)	1972-2011	ARDL	GSYH, Uluslararası Turizm Gelirleri, Sermaye Stoğu, Enflasyon ve Ticaret	Pakistan	Turizm → Büyüme
Kadir ve Jusoff (2010)	1995:1-2006:4	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik Testi	Uluslararası Turizm Gelirleri, İthalat, İhracat ve Ticaret	Malezya	İthalat, İhracat ve Ticaret → Büyüme
Katırcıoğlu (2009)	1960-2005	Granger Nedensellik Testi, Johansen Eşbütünleşme	Turizm Gelirleri, Reel Ticaret Hacmi ve Reel Gelir Artışı	Kıbrıs	Turizm ↔ Büyüme ↔ Ticaret
Katırcıoğlu (2010)	1960-2007	Hata düzeltme modeli ve Granger Nedensellik Analizi	GSYİH, Turizm Gelirleri ve Döviz Kuru Endeksi	Türkiye	Uzun dönemde: Turizm → Büyüme
Katırcıoğlu (2010)	1997-2007	ECM ve Granger Nedensellik Testi ve ARDL	Yüksek Eğitim Gelişimi, Uluslararası Turizm Gelirleri, GSYH ve Reel Döviz Kurları	Singapur	Yüksek Eğitim Gelişimi ve Turizm → Büyüme
Khalil, Kakar ve Malik (2007)	1960-2005	Johansen Eşbütünleşme	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Pakistan	Turizm ↔ Büyüme

Kibara, Odhiambo ve Njuguna (2012)	1999-2010	ARDL	Turist Sayısı	Güney Afrika Ülkeleri	Uzun ve Kısa Dönemde: Turizm → Büyüme
Kim, Chen (2006)	1956-2002	Granger Nedensellik Testi	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Tayvan	Turizm ≠ Büyüme
Kreishan (2011)	1970-2009	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	GSYİH ve Turizm Gelirleri	Ürdün	Turizm → Büyüme
Lanza, Temple ve Urga (2003)	1977-1992	AIDS	Turizm ve Toplam Harcamalar, Nispi Fiyatlar	OECD Ülkeleri	Turizm ≠ Büyüme
Lean ve Tang (2010)	1989-2009	VAR Modeli, TYDL Granger Nedensellik Testi	Uluslararası Ziyaretçi Sayısı ve Üretim Endeksi	Malezya	Turizm → Büyüme
Lee ve Chang (2008)	1990-2002	Eşbütünleşme ve ECM	GSYİH, Turist Sayısı, Döviz Kuru ve Turizm Gelirleri	OECD Ülkeleri	OECD Ülkeleri: Turizm → Büyüme, OECD Olmayan Ülkeler: Turizm ↔ Büyüme
Lee (2008)	1978:1-2007:2	ARDL	Ziyaretçi Sayısı, GSYİH	Singapur	Kısa Dönem: Turizm → Büyüme

Louca (2006)	1960-2001	Granger Nedensellik Testi, Johansen Eşbütünleşme, ADF ve VAR	Turizm Gelirleri (Otel, Restoran, Ulaşım ve İletişim Sayıları) ve Turist Sayısı	Kıbrıs	Turizm → Büyüme
Mahmoudinia, Salimi Soderjani ve Pourshahabi (2011)	1995-2007	VEC	Reel GSYİH, Reel Döviz Kuru ve Uluslararası Turizm Gelirleri	MENA Ülkeleri	Turizm ↔ Büyüme
Malik ve diğerleri (2010)	1972-2007	Johansen Eşbütünleşme ve ECM	Turist Sayısı ve GSYH	Pakistan	Turizm → Büyüme
Mervar ve Payne (2007)	1994:1-2004:1	ARDL	Reel Döviz Kuru, Petrol Fiyatları ve GSYİH	Hırvatistan	GSYİH → Büyüme Reel Döviz Kuru, Petrol Fiyatları ≠ Büyüme?
Narayan (2004)	1970-2000	ARDL	Gerçek Harcanabilir Gelirler, Nispi Otel Fiyatları ve Turizm Gelirleri	Fuji Adaları	Turizm → Büyüme
Narayan ve diğerleri (2010)	1970-2006? 88-2004	VAR, Eşbütünleşme	Turizm Gelirleri, Turist Sayıları ve GSYİH	Pasifik Ada Ülkeleri	Turizm ≠ Büyüme
Nowak, Sahli ve Cortés-Jiménez (2007)	1960-2003	Engle ve Granger, Johansen, VAR	GSYH, İstihdam ve Toplam Döviz Kazancı	İspanya	Turizm → Büyüme

Oh (2005)	1975:1- 2001:1	Engle ve Granger Nedensellik Testi, VAR	GSYH ve Turizm Gelirleri	Kore	Büyüme → Turizm
Patsouratis, Frangouli, ve Anastasopoulos (2005)	1980- 1197	OLS	Ülke Geliri, Fiyat, İkame Fiyatı, Döviz Kuru ve Nüfus	Akdeniz Ülkeleri	Büyüme → Turizm
Payne ve Mervar (2010)	2000:1- 2008:3	Toda- Yamamoto	Reel GSYİH ve Döviz Kuru	Hırvatistan	Büyüme → Turizm Büyüme → Döviz Kuru
Po ve Huang (2008)	1995- 2005	Doğrusal olmaya eşik değer modeli	Enflasyon, Kişi Başına Düşen Turizm Geliri ve Döviz Kuru	88 Ülke	Turizm ≠ Büyüme
Proenca ve Soukiazis (2005)	1993- 2001	Panel Veri Analizi	Fiyatlar, Kişi Başına Düşen Gelir	Portekiz	Turizm → Büyüme
Samimi, Sadeghi ve Sadeghi (2011)	1995- 2009	P-VAR	GSYİH ve Turist Sayısı	Gelişen Ülkeler	Turizm ↔ Büyüme
Sanchez Carrera, Brida ve Risso, (2008)	1980- 2007	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Turizm Harcaması, Reel Döviz Kuru ve Reel GSYİH	Meksika	Turizm ve Döviz Kuru → Büyüme
Santana- Gallego, Ledesma- Rodríguez ve Pérez- Rodríguez (2010)	1995- 2004	OLS	Uluslararası Turist Sayısı, GSYİH, Ticaret ve Döviz Kurları	25 Ülke	Ortak paranın ticaret ve turizmde olumlu etkisi bulunmaktadır. Sabit ve esnek döviz kuru oranları turizmi teşvik etmektedir.

Sequeira ve Maças Nunes (2008)	1980-2002	Panel veri analizi, Regresyon Analizi	Turist Sayısı ve GSYİH	Küçük Ülkeler	Turizm → Büyüme
Shan ve Wilson (2001)	1981-1998	VAR	Gelir, Toplam Ticaret, GSIYH ve Turist Sayısı	Çin	Uluslararası Ticaret ↔ Uluslararası Seyahat
Skerritt ve Huybers (2005)	1965-1992	OLS	GSYİH ve Uluslararası Turist Sayıları	Gelişen 37 ülke	Turizm → Büyüme
Soukiazis ve Proença (2008)	1993-2001	Panel Veri Analizi		Portekiz	Turizm → Büyüme
Srinivasan, Kumar ve Ganesh (2012)	1969-2009	ARDL	GSYİH	Sri Lanka	Kısa ve Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme
Tang ve Abosedra (2014)	1995-2010	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Uluslararası Turist Sayısı ve GSYİH	Lübnan	Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme
Tang ve Tan (2015)	1975-2011	Johansen Eşbütünleşme Testi, VAR, VECM ve Granger Nedensellik Analizi	Turizm Gelirleri ve GSYİH	Malezya	Kısa ve Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme
Webber (2001)	1983-1997	Engle ve Granger, CVAR	Uluslararası Turist Sayısı, Döviz Kurları ve Fiyatlar	Avustralya	Uzun Dönemde: Turizm → Büyüme